

Tartu Ülikool

Filosoofiateaduskond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Uusima aja osakond

Evelin Varris

Ameerika Ühendriikide kuvand ENSVs ilmunud geograafiaõpikutes
aastatel 1944-1985

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Karin Veski, *PhD*

Tartu 2015

SISUKORD

SISUKORD	2
SISSEJUHATUS	3
1. TEOREETILISED LÄHTEKOHAD	8
1.1. Ideoloogia	8
1.2. Propaganda	10
1.2.1 Propaganda roll hariduses	13
1.3. Stereotüüp ja kuvand	15
1.4. Teine, võõras ja vaenlane	18
2. STALINISMI PERIOOD 1944-1953	20
2.1. Perioodi üldisloomustus	20
2.2. Tööliste olukord	23
2.2. Mustanahaliste olukord	26
2.3. Imperialism	28
3. SULA PERIOOD 1953-1965	31
3.1. Perioodi üldisloomustus	31
3.2. Tööliste olukord	34
3.3. Mustanahaliste olukord	36
3.4. Imperialism	38
4. STAGNATSIOONI PERIOOD 1965-1985	41
4.1. Perioodi üldisloomustus	41
4.2. Tööliste olukord	45
4.3. Mustanahaliste olukord	46
4.4. Imperialism	48
KOKKUVÕTE	50
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	52
LISAD	59
SUMMARY	65

SISSEJUHATUS

20. sajandi rahvusvahelistes suhetes võib üheks olulisemaks ajalooperioodiks pidada külma sõda. Selle aluseks peetakse rivaliteeti Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Liidu vahel, millesse olid segatud ka kõik teised riigid ja rahvused, mis jäid nende mõjusfääri, eriti Euroopas pärast Teist maailmasõda.¹ Külma sõja teeb eriliseks see, et hoolimata võidurelvastusest, vägede koondamisest ning sõjalisest sekkumisest ning rohketest inimohvritest nii Aasia, Aafrika kui Ladina-Ameerika maades, oli kahe riigi vahel käimas peamiselt sõnasõda. Tegemist oli ideede sõja, ideoloogilise võitlusega, mis jagas rohkem kui 40 aasta vältel maailma bipolaarseks võitlusväljaks.² Propagandasõda võis tunduda küll ohutu, kuid tegelikult jõuti korduvalt reaalse tuumasõja puhkemisele lähedale.

Käesoleva uurimistöö eesmärk on analüüsida Ameerika Ühendriikide kuvandi kajastamist ja muutusi Eesti NSVs kasutusel olnud eestikeelsete geograafiaõpikute tekstide põhjal, ning püüda leida seoseid Nõukogude Liidu ja USA omavaheliste suhetega, mis võisid seda kuvandit mõjutada. Ühendriikide kuvand koosneb paljudest erinevatest ja sageli ka vastandlikest osadest, mille hulka kuuluvad suur rikkus ja kohutav vaesus, vabadus ja samas diskrimineerimine, tohutud relvajõud ja teistpidi jälle ehmatav võimetus.³

Töö periodiseerimisel lähtusin Anu Raudsepa doktoritööst⁴, mis käsitleb küll ajalooõpetamise korraldust, kuid ei erine väga sellest, kuidas olid korraldatud geograafia õpetamine. Nende kahe aine omavahelist seostamist oli korduvalt mainitud ka programmides.⁵ Kuvandi muutustest parema ülevaate andmiseks oli otstarbekam analüüsida sula ja stagnatsiooni perioode kui tervikuid erinevalt Anu Raudsepa kasutatud periodiseeringust. Samuti ei olnud käesolevas uurimuses mõttekas võtta vaatluse alla perestroika perioodi, kuna sel perioodil vähendati geograafiaõpikute väljaandmise sagedust, mistõttu põhikooli kui keskkooli astmes ilmus kummaski ainult üks uus õpik. Sisulised muutused olid nii väikesed, et nende kaasamine ei oleks andnud tööle kuigi palju juurde. Uurimuses keskendusin õpikute tekstiosale, kuna kaartide ja illustratsioonide hulk oli võrreldes tekstiga marginaalne ning neil

¹Dennis, E. E; Gerbner, G; Zassoursky, Y.N. Beyond the Cold War. Newbury Park: Sage Publications, 1991. P. 1.

²Taylor, P. Mõttevõlu: propaganda ajalugu vanaajast tänapäevani. Tallinn: Eesti Ajalehed, 2011. Lk. 290.

³Sorenson, T.C. Meist saavad propagandistid. // Propagandast ja mõjustamisest: uusi ja klassikalisi käsitlusi. Jowett, G; O'Donnell, V. (toim.) Tallinn: Tänapäev, 2011. Lk. 128-129.

⁴Raudsepp, A. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944-1985. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.

⁵Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukooli programmid: geograafia. Tallinn: Valgus, 1982. Lk. 66.

kujutati kuvandiga seotud teemasid vähe või üldse mitte, mistõttu ei andnud nende põhjal teha märkimisväärseid üldistusi.

Töö on jaotatud neljaks peatükiks. Esimeses peatükis on lahti seletatud uurimistöö teoreetilised lähtekohad, millele hilisemal kuvandi analüüsimisel toetutakse. Põhjalikumalt on keskendutud ideoloogia ja propaganda olemusele ning kuvandi mõistele. Lisaks on eraldi teemaks teise ja eriti vaenlase kuvand. Järgnevad kolm peatükki on kronoloogilises järjestuses: stalinismi periood, sula periood ja stagnatsiooni periood. Alapeatükkidena on esitatud sel perioodil õppeprogrammides esitatud ideoloogilised nõuded, lisaks kvantitatiivse analüüsi tulemused – kui suur osa tundide arvust oli pühendatud Ameerika Ühendriikidele.⁶ Lisaks on arvuliselt esitatud USA peatüki maht õpikutes. Igas peatükis on ülevaatlilikult esitatud ka käsitletava perioodi kõige olulisemad Ameerika-Nõukogude suhteid mõjutanud sündmused. Kuvandi uurimiseks valisin kolm kõige ideoloogilisemalt laetud teemat, milleks olid tööliste olukord ja sellega seonduv klassivõitlus; mustanahaliste ebavõrdne kohtlemine ning Ühendriikide imperialistlikud püüded maailmavalitsemisele. Need teemad olid kommunismi ideoloogia seisukohalt olulised, kuna olid vastuolus põhimõttega, et kõik inimesed, rahvused ja riigid on vabad ja võrdsed.

Üldiselt on võõrriikide kuvandeid õpikutes Eestis suhteliselt vähe uuritud. Kuvandiga laiemas plaanis tegeleb rohkem uurijaid. Töö teoreetilises osas toetun ideoloogia teemat käsitledes Van Dijki multidistsiplinaarsele uurimusele. Kuvandi mõiste defineerimisel ja teoreetiliste lähtekohtade tutvustamisel Manfred Beller, Joep Leerssen, Olavi K. Fält jt teooriatele. Vaenlase kuvandi mõtestamisel on abiks olnud sotsiaalpsühholoog Ofer Zuri uurimus, kus muuhulgas keskendutakse peegelkuvandi mõistele, mille kohaselt erinevad osapooled näevad üksteist sageli sarnases valguses ning omistavad enda motiivid vaenlasele.⁷ Propaganda olemuse lahti seletamiseks olen aluseks võtnud sellised tuntud uurijate teosed nagu Roberti Jackall, Jaques Ellul, Harold Lasswell jpt. Õpikute uurimise teemal on Janne Holmen leidnud, et õpikud kohanduvad kiiresti uutele rahvusvahelistele oludele, mis on samuti üks minu uurimuse alustalasid.⁸ Eesti haridussüsteemi Nõukogude perioodil on oma dissertatsioonides uurinud Anu Raudsepp ja Veronika Nagel ning need annavad hea ülevaate hariduse korralduslikust poolest, mille ideoloogilisust olen töös samuti põgusalt käsitlenud, kuid

⁶ Vt Lisa 1 ja lisa 2.

⁷ Zur, O. The Love of Hating: The Psychology of Enmity. History of European Ideas. 1991, Vol 13. Nr 4, pp 345-369.

⁸ Holmgren, A; Lindmark, D. Methods on Swedish History Textbook research. // Analyzing textbooks: Methodological issues. International Society for the Didactics of History Yearbook. Erdmann, E; Popp, S; Schumann, J. (toim) Schwalbach: Wochenschau Verlag, 2011. P. 92.

kuvandi uurimisega ei tegele kumbki väitekiri. Eesti uurijatest on Karin Hiimaa uurinud Aafrika imagot trükisõnas ning mitmeid kuvanditeemalisi bakalaureuse- ja magistritöid on kirjutatud nii ajaloo kui ka ajakirjanduse- ja kommunikatsiooni valdkonnas, viimases näiteks Anu Möistliku töö naise kuvandi teemal.⁹ Minuga sarnast teemat, kuvandid geograafiaõpikutes, kuid varasemaid ajalooperioode käitlevad oma bakalaureusetöodes Liisa Randmaa¹⁰ ja Kaido Kukk¹¹. Ameerika Ühendriikide kuvandit õpikutes on uurinud ka oma magistritöös Teele Tulviste, kuid tema keskendus ajalooõpikutele. Vaenlase kuvandi konstrueerimise ja uurimisega kooliõpikutes tegelevad ka Anu Raudsepp ja Karin Hiimaa. Kõigil nendel töödel on kokkupuutepunkte minu uurimisteema – ja tööga.

Iga haridusalast teksti saab uurida kahest vaatepunktist. Üks neist on didaktiline analüüs, mis tegeleb teemale lähenemise metodoloogiaga ja uurib pedagoogikat teksti taga. Teine meetod on sisuanalüüs, mis uurib teksti ennast ja seda, mida tekst meile ütleb.¹² Käesolev uurimistöö tegeleb teise variandiga, kuna eesmärgiks on teada, saada milline oli kuvand õpikutes. Lisaks on tegemist vertikaalse analüüsiga, kuna eesmärgiks on samuti uurida, kuidas teemade esitus on aja jooksul muutunud.¹³ Töös on kombineeritud nii kvantitatiivseid kui kvalitatiivseid uurimismeetodeid, kuna õpikute uurimiseks ei ole välja arendatud ühte kindlat ja vaieldamatult parimat meetodikat – tegemist on metodoloogiliselt keerulise ja vastuolulise uurimisvaldkonnaga, milles on palju lünki.¹⁴ Kvantitatiivsest meetoditest kasutatakse kõige sagedamini sagedus- ja ruumianalüüsi.¹⁵ Viimast on kasutatud ka käesolevas uurimuses, kirja on pandud mitu lehekülge õpikust Ameerika Ühendriikidele on eraldatud, ning selle põhjal on välja arvatud kui suure osa see teema moodustas. Sarnaselt oli eesmärgiks ka välja arvestada kui mitu tundi kogu geograafiakursuse mahust pühendatakse USAle. Selline analüüs annab ülevaate, kuidas maht muutus ning annab võimaluse otsida põhjuseid, miks see nii võis olla. Peamiselt on töös siiski kasutatud kvalitatiivset sisuanalüüsi, mis keskendub

⁹ Möistlik, A. Nõukogude naiseideaal Eesti ajakirjanduses 1950. aastatel ja 1970. Aastate teisel poolel. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 2003.

¹⁰ Randmaa, L. Põhjamaade kuvand eestikeelsetes geograafia- ja ajalooõpikutes 1849-1939. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013.

¹¹ Kukk, K. Riikide ja rahvaste kuvandid Saksa okupatsiooni aegsetes Eesti ajaloo- ja geograafiaõpikutes. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2011.

¹² Pingel, F. How to Conduct a Project: Methodological Issues and Practical Guidelines. The Stages in an International Textbook Study. // UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. Pingel, F. (toim.) Paris: Braunschweig, 2010. P. 31.

¹³ Samas. P. 30.

¹⁴ Nicholls, J. Methods in School Textbook Research. International Journal of Historical Learning, Teaching and Research. Vol 3. Nr 2, 2003. URL= <http://centres.exeter.ac.uk/historyresource/journal6/6contents.htm>. (02.01.2015)

¹⁵ Pingel, F. Annex: Practical Advice for Textbook Reviewers. UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. Pingel, F. (toim.) P. 67.

teksti sisulisele ja kontekstilisele tähendusele.¹⁶ Kuna keskendutakse peamiselt tekstile on tegemist tekstianalüüsiga, mis on omakorda sisemise allikakriitika teatud laiendus ja süvendus ning eelkõige allikate lähilugemine.¹⁷ Seega hoolimata püüdest olla võimalikult objektiivne, on oluline ära märkida, et käesolev uurimistöö on minu kui uurija tõlgendus käesolevast teemast ning võib paratamatult sisaldada isiklikke sotsiaalseid ja rahvuslikke eelarvamusi¹⁸ ning teine uurija ei pruugiks jõuda samadele järeldustele. Kvalitatiivne analüüs tuginebki suuresti uurija enda väärtussüsteemile ja tekstist arusaamisele.¹⁹ Niisiis ei ole uurimus ja selle tulemused tegelikult absoluutne ajalooline tõde²⁰ sellest, milline Ameerika Ühendriikide kuvand geograafiaõpikutes oli. vaid minu eesmärk on luua võimalikult tõelähedane käsitus, samas andes endale aru, et minu hinnanguid mõjutab see, milline kuvand mul endal Ühendriikidest või Nõukogude Liidust on. Seda kinnitab ka Toomas Karjahärmi väide, et „ajaloolase väärtussüsteem, on individuaalne, kuid kujuneb ühiskonnas valitsevate väärtushinnangute mõjul.“²¹

Allikmaterjalina on uurimistöös kasutatud Nõukogude perioodil aastatel 1944 – 1985 Eesti NSVs ilmunud eestikeelseid geograafiaõpikuid. Õpikud jagunevad kahte rühma: põhikooliastmes (valdavalt VI klassis, mõnel aastal ka VII klassis) kasutusel olnud maailmajagude, mandrite ja välisriikide füüsilise geograafia õpikud; ja keskkoolis, peamiselt XI kasutatud välisriikide majandusgeograafia õpikud. Teistes klassides kasutusel olnud õpikuid ei olnud otstarbekas analüüsida, kuna seal olid teemaks maakera üldgeograafia või NSV Liidu geograafia. Kuna VI ja IX klassides kasutati geograafias ainult tõlkeõpikuid, siis eestlaste koostatud teoseid valimis ei ole. Samuti olen allikmaterjali hulgast välja jätanud õpetajatele koostatud metoodilised käsiraamatud, kuna õpilased peavad teksti mõistma ilma käsiraamatute abita²² ning töö eesmärgiks on uurida, milline kuvand loodi õpikutes õpilaste jaoks.

Uuritud perioodil ilmus õpikutest väga palju kordustrukke, mille kasutamine allikatena ei olnud otstarbekas, kuna sageli muutus ainult teksti paigutus või õpiku kujundus. Tuli ette ka

¹⁶ Laherand, M. Kvalitatiivne uurimisviis. Tallinn: OÜ Infotrikk, 2008. Lk. 290.

¹⁷ Grönholm, P. Jutustus ja argumentatsioon. Diskursusanalüüs nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates. // Ajaloolise tõe otsinguil, II. Suur kunst metodoloogia: 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi "Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme" materjalid. Enn Tarvel (toim.) Tallinn: Umara, 2000. Lk. 12.

¹⁸ Tarvel, E. Ajaloolase analüüsist. // Ajaloolise tõe otsinguil.. Lk. 115.

¹⁹ Pingel, F. Annex: Practical Advice for Textbook Reviewers. P. 68.

²⁰ Vt Tamm, M. Kas ajaloolased kirjutavad tõtt? Haridus, 2005, 5, lk 18-20. Ajalooline tõde on ajaloolase jaoks eesmärk, mille poole püüelda, mitte kriteerium tema uurimistulemuste hindamiseks.

²¹ Karjahärm, T. Ajaloolase käsiraamat. Tallinn: Argo, 2004. Lk. 124.

²² Pingel, F. How to Conduct a Project: Methodological Issues and Practical Guidelines. P. 30.

olukordi, kus varem kahe või kolme osalised õpikud kirjutati mõne aasta möödudes ühtede kaante vahele kokku. Samas olin sunnitud üle kontrollima, kõik trükid, kuna ka ametlikes kordustrukides leidis sisulisi muutusi teemade kohta, mille uurimisega töö tegeleb. Allikadena jäid kasutusse järgmistel aastatel ilmunud õpikud: 1946, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1955, 1956, 1957, 1962, 1964, 1965, 1967, 1970, 1971, 1975, 1978, 1982 ja 1984. Kuna läbi sai vaadatud ka kordustrukid, siis on tegelikult uurimistöö valimis esindatud kõik sellel perioodil ilmunud geograafiaõpikud, kus Ameerika Ühendriigid olid eraldi teemaks.

Teiseks uurimisallikaks olid uuritaval perioodil välja antud geograafia aineprogrammid, mille põhjal sai ülevaate mitmest uurimisel olulisest teemast. Esiteks oli seal kirjas tundide arv ning kui palju aega oli mingile konkreetsele teemale pühendatud. Teiseks sai programmist ülevaate, millistele teemadele kursuse käigus keskenduti. Kolmandaks olid programmides esinenud seletuskirjad väga ideoloogilise sisuga ning enamuses oli täpselt ette kirjutatud, millised olid geograafia õpetamise ideelised ja kasvatuslikud eesmärgid. Samuti võis sellest, kuidas teemad olid õppekavades sõnastatud, välja lugeda juba teatud suunamist kuvandi loomiseks. Mõlemad uurimisallikad, nii õpikud kui aineprogrammid, leidsin Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogust ja Eesti Rahvusraamatukogust.

1. TEOREETILISED LÄHTEKOHAD

1.1. Ideoloogia

Ideoloogia on mõiste, millega puutume kokku erinevatel eluetappidel ja millel on mitmeid erinevaid tähendusi ja tõlgendusi. Klassikalise definitsiooni kohaselt on tegemist mingi ühiskonnaklassi või rühma huvisid väljendava uskumuste ja väärtuste süsteemiga, mis põhjendab selle klassi või rühma poliitilisi taotlusi või seisundit. Kõige sagedamini on igapäevaelus kasutusel ideoloogia poliitilised, majanduslikud ja sotsiaalsed vormid. Termin argikasutusse on koondunud ka mitmed klassikalise traditsiooni peamised tõekspidamised nagu see, et ideoloogia koosneb vääruskumustest, ideoloogia eesmärk on inimesi petta või ideoloogia eeldab sotsiaalset või poliitilist omakasupüüdlikku tõe ja väära määratlust¹ Mõiste kohta on käibel erinevaid definitsioone, millest osa on negatiivsed ja mõned liiga kitsad. Selle põhjuseks võib pidada ideoloogia sagedast rakendamist totalitaarsete poliitiliste režiimide huvides.

Oma uurimuses toetun Van Dijki multidistsiplinaarsele ideoloogia käitlusele, mille kohaselt on tegemist sotsiaalsete uskumuste süsteemiga ning kuigi töö teema tõttu ei saa mööda vaadata faktist, et seda kasutatakse võimu ja rõhumise legitimeerimiseks, on oluline mitte unustada seda, et ideoloogiat saab kasutada ka sotsiaalsete probleemide ja vastuolude sümboliseerimiseks.² Poliitilisest vaatenurgast suudavad ideoloogiad õigustada poliitilisi institutsioone, mobiliseerida poliitilisi liikumisi ning luua teatud korrapärasuse poliitilisele elule iseloomulikus segaduses.³

Üheks ideoloogia olemasolu põhialuseks on inimeste hulga või grupi olemasolu, läbi kelle ideoloogia levib ja kellele seda propageeritakse. Prantsuse sotsiaalpsühholoog Gustave Le Bon on öelnud, et ideoloogia grupis kinnitumiseks on vaja luua olukord, kus inimesed loobuksid mingiks ajaks oma individuaalsusest ning moodustaksid „kollektiivse hinge“, mis omakorda paneb neid tundma, mõtlema ja toimima erinevalt sellest, kuidas nad mõtlevad ja

¹ Van Dijk, T. A. Ideoloogia multidistsiplinaarne käsitus. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2005. Lk. 12.

² Samas. Lk. 16,44.

³ Hagopian, M. Režiimid, liikumised, ideoloogiad: Võrdlev sissejuhatus poliitikateadusesse. Tallinn: Olion, 1993. Lk. 312.

käituvad „hulgast“ väljaspool seisvate indiviididena.⁴ Selline grupimentaliteet omakorda võimaldabki muuta nad vastuvõtlikumaks ideede suhtes, mida nad iseseisvalt arutledes ei pruugiks pooldada. Lisaks on väga oluline, et nad ei mõistaks, kuidas järgitav ideoloogia võib neid potentsiaalselt kahjustada. Samuti on hulgale iseloomulik tugevale juhile allumine ning tema tahte järgnemine.⁵

Ideoloogia aluseks on samuti ideede lihtsustamine, mis muudab need suurtele rahvahulkadele vastuvõetavaks. Vastavalt vajadusele tuleb ideoloogia sisu rahva jaoks tõlgendada, kusjuures ei ole oluline, kas seda tehakse usaldusväärselt, ja vastavalt vajadusele midagi välja jätta või lisada. Nii paneb ideoloog oma jüngrid nägema asju, millele varem pole tähelepanu pööranud, ning omistab neile ka erilise tähenduse. Seda nimetatakse moonutusteguriks ning see on varieeruv vastavalt konkreetsele ideoloogiale.⁶ Ideoloogia põhialuseks on samuti diskursuse olemasolu, mis on vajalik ideoloogia õppimiseks, omandamiseks, muutmiseks, kinnitamiseks ning teistele edastamiseks.⁷ Ilma kommunikatsioonita ei ole ideoloogia levitamine võimalik ning see kaotaks igasuguse tähtsuse.

Ideoloogia edukus rahvahulga mobiliseerimisel sõltub sellest, milline on ideoloogia sõnum ning kui tugevalt see inimesi mõjutab. Ideoloogiate keskmes olevad teemad on sageli lihtsad, kuid mõjuvad, nagu näiteks vabadus ja õiglus. Samuti keskenduvad ideoloogiad inimeste lootustele ja hirmudele, lubades riiklikku võimsust ja sotsiaalseid reforme ning kritiseerivad neid, kes ühiskonda nõrgestavad.⁸ Ideoloogiate puhul on tähtis ka see, et inimesed võtavad kergemini omaks ideid, mida nad juba pooldavad kui neid, mis neile vastu räägivad.⁹ Lisaks on oluline, et ideoloogia levitajad takistaksid igati teisitimõtlemist, kuna alternatiivsete ideede olemasolu ise juba tõestab, et nende ideed ei ole ainsad ning inimestel on tegelikult olemas valikuvõimalus. See loob juba soodsa pinnase alternatiivsete ideoloogiate võidulepääsemiseks.¹⁰

Ideoloogia edukaks elluviimiseks ja taastootmiseks on enamasti oluline organiseeritus ja institutsionaliseerutus. Peamisteks sellisteks ideoloogiat toetavateks institutsioonideks on

⁴ Le Bon, G. Hulkade psühholoogia. Tallinn: Perioodika, 1991. Lk. 15.

⁵ Samas. Lk. 62.

⁶ Hagopian, M. Režiimid, liikumised, ideoloogiad. Lk. 313.

⁷ Van Dijk, T. A. Ideoloogia. Lk. 17.

⁸ Hagopian, M. Režiimid, liikumised, ideoloogiad. Lk. 312.

⁹ Samas. Lk. 313.

¹⁰ Berger, P.; Luckmann, T. The Social Construction of Reality: a Treatise in the Sociology of Knowledge. London: Penguin Books, 1991. P. 126.

poliitika, meedia ja haridussüsteem.¹¹ Meedia on ideoloogia levitamises kõige edukam siis, kui kasutajatel ei ole alternatiivseid allikaid või isiklikke kogemusi, mis oleks domineeriva ideoloogiaga täielikus vastuolus.¹² Haridussüsteem on väga tõhus vahend ideoloogiliseks värbamistööks, kuna inimesed veedavad koolis märkimisväärse osa oma elust ning tegelevad seal paratamatult ka ühiskonna pakutava ideoloogia omandamisega. Viimane toimub hoolimata sellest, et haridussüsteemi peamine eesmärk on valdavalt ikkagi teadmiste jagamine ja oskuste õpetamine.¹³ Vaatamata meedia ja hariduse pakutavatest võimalustest, on ideoloogia kõige efektiivsemaks levitamise viisiks siiski propaganda. Samas on mõnede teooriate kohaselt ideoloogia kõigest vahend ja ettekääne propaganda tegemiseks, mida muudetakse vastavalt propaganda vajadustele. Sellisel juhul ei pruugi ideoloogia olla isegi enam äratuntav ning võib oma algse idee täielikult kaotada.¹⁴

1.2. Propaganda

Sõna propaganda pärineb ladinakeelsest sõnast *propagāre*, mis tähendab levitama. Seega võib propagandat defineerida kui sihikindlat selgitustööd mingi veendumuse, maailmavaate, harrastuse või muu sarnase jaoks suurema poolehoidjate hulga võitmiseks. Laiemas käsitluses on propaganda lai mõiste, millega puutume sageli kokku, kuigi mitte alati sellest ise teadlik olles. Harold Lasswelli propagandakäsitluse kohaselt on kõige laiemas mõistes tegemist tehnikaga, millega mõjutatakse inimtegevust ja manipuleeritakse viisiga, kuidas ideed vms esitletakse.¹⁵ Propaganda üheks olulisemaks komponendiks on manipuleerimine. Sellele keskendub ka Jaques Ellul, kelle käsitluse kohaselt on „propaganda meetodite kogum, mida propaganda tegija kasutab tagamaks psüühiliselt ühendatud, või organisatsiooni koondatud inimestest moodustatud, grupi aktiivse või passiivse osaluse tagamiseks. Peamiselt on nendeks meetoditeks psühholoogilised manipulatsioonid.“¹⁶ Seega ei tegele propaganda alati ainult inimeste tegutsema ärgitamisega, vaid sageli võib olla eesmärk hoopis vastupidine. Oluline võib olla näiteks hoida inimesi osutamast aktiivset vastupanu juba kehtivale korrale. Vastavat nähtust nimetatakse integreerivaks propagandaks, mille eesmärk on sotsiaalse rühma

¹¹ Van Dijk. Ideoloogia. Lk. 371.

¹² Samas. Lk. 214.

¹³ Samas. Lk. 221.

¹⁴ Ellul, J. Propaganda: the Formation of Men's Attitudes. New York: Vintage, 1973. P. 117.

¹⁵ Lasswell, H. D. Propaganda. // Propaganda. Jackall, R. (toim.) New York: New York University Press, 1995. P. 13.

¹⁶ Ellul, J. Propaganda. P. 58.

stabiliseerimine, ühtlustamine ning tugevdamine.¹⁷ Sellise propagandaga tegeleti näiteks Nõukogude Liidus peaaegu kogu riigi kestmise vältel, alates Stalini võimuletulekust, kuna siis sai eesmärgiks loodud korra säilitamine, mitte enam inimeste ohutamine revolutsioonile.

Charles Hofferi sotsioloogilise analüüsi kohaselt on propaganda kõige olulisemad elemendid järgmised: püüdlus mõjutada grupi või indiviidi käitumist eelnevalt kindlaks määratud viisil, kusjuures see puudutab vastuolulisi teemasid, ning kasutatavad meetodid kipuvad olema varjatud, mistõttu sageli nad harmoniseerivad grupi juba olemasolevate huvide ja väärtustega.¹⁸ Propaganda põhialusteks peab ka Ofer Zur psühholoogilist manipulatsiooni ja propagandisti käitumist eesmärgikohaselt.¹⁹ Manipulatsiooni olulisusest tulenevalt keskendub propaganda kõige tugevamalt inimese emotsioonidele, eelkõige negatiivsetele. Kui propagandist ei suuda rõhuda emotsionaalsele küljele ning laseb inimesel loogiliselt mõelda, siis on tema töö juba eos läbi kukkunud. Teised propagandale olulised omadused on järjepidevus ja kestvus.²⁰ Propaganda edu võtmeks on selle tegemine igapäevaselt ja ilma pausideta, sest siis on inimese võimalused talle sisendatava kohta pikemalt juurelda peaaegu olematud. Samuti on vajalik propaganda toimumine pika aja vältel, sest siis kinnitub see inimeste alateadvusesse ning saab nende igapäevaelu osaks. Propaganda edukaks toimimiseks on oluline, et seda esitatakse kui panust avalikkuse heaks.²¹ Selle tulemusena on kõik propaganda vastased pealtnäha ka ühiskonna ja üldsuse heaolu vastased.

Propaganda eesmärgid on samuti mitmeid ning need sõltuvad paljudest erinevatest faktoritest. Peamiselt kasutatakse propagandat nendes sotsiaalse tegevuse valdkondades, kus eksisteerivad pinged ja konfliktid, näiteks rahvusvahelised suhted, eriti sõjaajal; poliitilised kampaaniad; vähemal määral poliitikas üldisemalt; majanduses suhetes töötajate ja kapitali omanike vahel; väiksemates kogukondades konfliktsetes olukordades.²² Kõige üldisemalt kasutatakse propagandat vahendina ideede, eetilise-moraalsete väärtushinnangute ja käitumisnormide levitamiseks.²³ Samuti on oluline panna inimesi kujundama arvamust või hinnangut ilma tõendusmaterjali, millel see põhinema peaks, põhjalikumalt läbi uurimata.

¹⁷ Samas. P. 67.

¹⁸ Hoffer, C. R. A Sociological Analysis of Propaganda. Social Forces, 1942, Vol. 20, No. 4, pp. 445-448.

¹⁹ Zur, O. The Love of Hating.

²⁰ Ellul, J. Propaganda. P. 31.

²¹ Woody, C.H. Education and Propaganda. Annals of the American Academy of Political and Social Science. 1935, Vol 179, pp. 227-239.

²² Hoffer, C.R. A Sociological Analysis of Propaganda. P. 447.

²³ Raudsepp, A; Hiiemaa, K. Vaenlase kuvandi loomine 1920.-1930. Aastate NSVL eestikeelses õppekirjanduses. Tuna, 2013, nr 2, lk. 84-96.

Selle asemel rõhutakse hoopis vihale ja hirmule, mis takistavad kaine mõistuse kasutamist ja faktide analüüsimist.²⁴ Le Boni arvamuse kohaselt ei ole rahvahulk üldse võimeline eraldama tõe vales ning nende arvamused on enamasti neile peale surutud.²⁵ Seetõttu on oluline kasutada ilmekaid üksikasju, mis jäävad kuulajale kergesti meelde ning hiljem tervikut meenutada püüdes keskendub ta neile detailidele ning muud ei mäleta.²⁶ Propagandale on iseloomulik keskenduda järelduste tegemisele ning asendada faktid emotsionaalsete pöördumistega.²⁷ Seetõttu saab inimesele olukorras, kus tema hirmudele rõhutakse, hoopis oluliseks nendest vabanemine. Seega suunatakse inimese tähelepanu tema emotsioonidele, mitte ratsionaalsele kaasamõtlemisele, ning sellise situatsiooni tekkides on propaganda juba oma töö teinud.²⁸ Propaganda eesmärgiks on pöörata pahupidi inimeste arusaamine mingite sündmuste olemusest ning anda tegelikust kavatsusest petlik pilt.²⁹ Veel on eesmärgiks tähelepanu hajutamine või kõrvale juhtimine, eriti probleemsetelt teemadelt.³⁰ Üheks levinumaks ja efektiivsemaks meetodiks on luua vaenlasi, kelle vastu võidelda ja jumalaid, keda kummardada. Läbi propaganda antakse mõnele rahvale, rassile, grupele, isikule, poliitikale, tavale jms nii öelda kuradi kuju ning inimeste kogu tähelepanu keskendutakse selle purustamisele.³¹ Hävitamise propageerimise puhul on äärmiselt oluline, et rahvale tuleb mulje jätta, et seda tehakse enesekaitse eesmärgil.³² Vaenlase kuju loomisest on edaspidi täpsemalt juttu.

Propaganda tegemise eeltingimusteks on tsensuur ning vastavate institutsioonide olemasolu. Need institutsioonid on hiiglaslikud bürokraatiad, mis valitsevad kõike propagandaga seotut. Tsensuur on oluline, kuna propaganda toimimiseks peab ühiskonnas olemas mingisugune barjäär tõe ja selle vahel, mida propaganda inimestele tõena esitab – tõe peab juurdepääs olema ainult valitud isikutel.³³ Seega on tsensuur ja propaganda lahutamatud kaaslased ning lisaks veel omavahel väga sarnased, kuna mõlemad manipuleerivad avaliku arvamusega.³⁴

²⁴ Institute for Propaganda Analysis. How to Detect Propaganda. // Propaganda. Jackall, R. (toim.). New York: New York University Press, 1995. P. 218.

²⁵ Le Bon, G. Hulkade psühholoogia. Lk. 35.

²⁶ Van Dijk, T.A. Ideoloogia. Lk. 315.

²⁷ Hoffer, C.R. A Sociological Analysis of Propaganda. P. 447.

²⁸ Pratkanis, A.; Aronson, E. Age of Propaganda: the Everyday Use and Abuse of Persuasion. New York: Freeman, 1992. P. 162.

²⁹ Ellul, J. Propaganda tunnused. // Propagandast ja mõjustamisest: uusi ja klassikalisi käsitlusi. Jowett, G.; O'Donnell, V. (toim.) Lk. 57.

³⁰ Jackall, R. Introduction. // Propaganda. Jackall, R. (toim.) New York: New York University Press, 1995. P. 7.

³¹ Institute for Propaganda Analysis. How to Detect Propaganda. P. 219.

³² Chomsky, N. Meedia ja võim: propaganda silmapaistvam saavutused. Tallinn: Konn, 2006. Lk. 33.

³³ Lippmann, W. Public Opinion. Santa Monica: BN Publishing, 2007. P. 19.

³⁴ Taylor, P. Mõtterelv. Lk. 27.

Institutsioonide all peetakse silmas enamasti mingisugust administreerivat organisatsiooni, läbi mille kontrollivad propagandistid massiteabevahendeid ning kasutavad neid eesmärgikohaselt.³⁵ Riiklik propaganda on ohtlik ja mõjuvõimas, eriti kui seda toetab haritlaskond ja poliitiline eliit.³⁶ Propaganda tegemise tingimusena on oluline psühholoogiline manipuleerimine, iseloomu modifitseerimine ning edaspidi vajalike tunnete ja mõttekujundite loomine.³⁷

Üheks propaganda absoluutseks eeltingimuseks on haridus. Nimelt on inimese propagandale vastuvõtlikuks muutmise üheks olulisemaks teguriks kirjaoskus ning seetõttu muutub propaganda levik alghariduse kohustuslikuks muutmisega tunduvalt ulatuslikumaks.³⁸ See on üheks põhjuseks, miks Nõukogude Liidus haridusele nii suurt tähelepanu pöörati. Noam Chomsky peab samuti kooli ja hariduse rolliks pakkuda juhtidele enamvähem vastuvõetavat pilti tegelikkusest ning sisendada rahvale antud hetkel käibel olevaid väärtushinnanguid.³⁹ Palju sellest, mis on inimese jaoks haridus ja mis propaganda, sõltub tema enda väärtushinnangutest. Samas peab olema ettevaatlik, et mitte ebameeldivat ja keerulist tõde lihtsalt mugavusest propagandaks sildistada.⁴⁰

1.2.1 Propaganda roll hariduses

Paul Linebarger defineerib haridust kui institutsionaalset protsessi, mille kaudu inimesed annavad oma järeltulijatele puhtpraktilist informatsiooni, mis on vajalik elus toime tulemiseks. Koos informatsiooniga antakse edasi ka muid õpetusi ja oskusi, mis aitavad neil kasvada headeks kodanikeks.⁴¹ Selle määramiseks, millise informatsiooni edastamist just hetkel kõige olulisemaks peetakse, kasutab iga modernne ühiskond nii formaalseid kui ka mitteametlikke meetodeid. Valiku tegemise puhul on määravaks erinevad tegurid, näiteks hetkeline poliitiline kliima ja rahvusvahelised suhted.⁴² Kuna üks haridussüsteem hõlmab

³⁵ Ellul, J. Propaganda tunnusjooned. Lk. 33.

³⁶ Chomsky, N. Meedia ja võim. Lk. 13.

³⁷ Ellul, J. Propaganda. P. 31.

³⁸ Samas. Lk. 110.

³⁹ Chomsky, N. Meedia ja võim. Lk. 18.

⁴⁰ Pratkanis, A; Aronson, E. Age of Propaganda. P. 218.

⁴¹ Linebarger, P. Psühholoogilise sõja otstarve.// Propagandast ja mõjustamisest: uusi ja klassikalisi käsitlusi.

Jowett, G; O'Donnell, V. (toim.) Lk. 272.

⁴² Hutton, D.S; Mehlinger, H. D. International Textbook Revision.// Perceptions of History. International Textbook Research on Britain, Germany and United States. Bergharn, V.R; Schissler, H. (toim.). Oxford/New York/Hamburg: Berg, 1987. P. 142.

reeglina ainult ühte riiki, siis levitatakse hariduse abil domineerivaid diskursusi ja sotsiaalseid kirjeldusi ühiskonna siseselt.⁴³

Peamiseks propaganda levitamise vahendiks haridusvaldkonnas on õpikud. Sageli varjatud kujul, on neis narratiivid, mida riigid endast ja teistest valikuliselt jutustavad ning, mis annavad ülevaate peamisest, mida tahetakse tulevastele põlvkondadele edasi anda. Need narratiivid põhinevad ühiskonna domineerivate gruppide kultuurilisel, ideoloogilisel ja poliitilisel võimul ning kinnitavad kultuurilist ühtsust, kasutades selleks jagatud väärtuste propageerimist ning jagatud ajaloolise mälu konstrueerimist.⁴⁴ Õpikute olulisust kinnitab see, et need on sageli inimese jaoks esmase teabe allikad. Kõikidest muudest kanalitest saadavat infot töötleb ja kinnitab inimene sealt omandatule tuginedes.⁴⁵

Propaganda jaoks kõige otstarbekamateks vahenditeks võib pidada ajaloo, geograafia ja kodanikuõpetuse õpikuid, kuna need annavad võimalikult laia pildi sellest, mida õpilased pidid teadma nii enda kui ka teiste ühiskondade kohta.⁴⁶ Nende ainete puhul keskendutakse nii kultuurilistele, majanduslikele kui sotsiaalsetele nähtustele ja probleemidele ning seetõttu on ka ideelisus kõige tugevam. Õpikute ideoloogilisus avaldub mitmel viisil. Üheks kõige levinumaks näiteks on sageli esinev oma riigi ja rahva rolli ülistamine mingis sündmuses või olukorras ning sellele vastanduv vastumeelsus teiste riikide, eriti nende kellega pole just kõige soojemad suhted, panuse tunnistamise ees.⁴⁷ Õpikutes saadav info võib seega olla tugevalt ideoloogiline ning kirja pandud läbi autori, või täpsemalt õpikut välja andva institutsiooni, kultuurilise tausta ja vaatenurga.

Nõukogude Liidus oli hariduse eesmärgiks inimeste kommunistliku maailmavaate kujundamine ja õpetaja üheks tööülesandeks ideoloogilise propaganda tegemine.⁴⁸ Õpikud pidid aitama õpilastel mõista marksismi-leninismi ning kohandada seda ajaloo probleemidele ning oma igapäevaelule.⁴⁹ Seega oli nõukogude inimene juba varasest noorusest ideoloogilise

⁴³ Sušova, V. Images of Domination: Representation of Ethnic Hierarchies in Russian Geography Textbooks in 1875-1918. // *Imagology and Cross-Cultural Encounters in History*. Alenius, K; Fält, O. K; Mertaniemi, M. (toim). Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2008. P. 205.

⁴⁴ Crawford, K. The Role and Purpose of Textbooks. *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*. Vol 3. Nr 2, 2003. URL= <http://centres.exeter.ac.uk/historyresource/journal6/6contents.htm>. (01.11.2014)

⁴⁵ Laul, E. Õpiku kohast rahvuslikus kultuuris.// *Kooliraamatu arengust Eestis*. B. G. Forseliuse Seltsi toimetised. Tartu: B. G. Forseliuse Selts, 1996. Lk. 19.

⁴⁶ Hutton, D.S; Mehlinger, H. D. *International Textbook Revision*. P. 141.

⁴⁷ Samas. P. 148.

⁴⁸ Tükk, A. Õpetaja ja Nõukogude ühiskond. // *300 aastat pedagoogikaharidust Eestis: konverentsi ettekanded*. Laul, E. (toim). Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1984. Lk. 23.

⁴⁹ Hutton, D.S; Mehlinger, H. D. *International Textbook Revision*. P. 147.

propaganda mõju all ning omandatud haridus oli sellest tulenevatest kommunistlikest ideedest, stereotüüpidest ja kuvanditest läbi põimunud.

1.3. Stereotüüp ja kuvand

Eelarvamuse ja stereotüüpide uurimisel on oluline meeles pidada, et need kaks ei ole identsed. Kuigi mõlemad aitavad inimesel asju kergemini mõistetavaks teha, on suurim erinevus see, et stereotüübid põhinevad eelarvamustel ja stereotüübist vabanemine ei tähenda veel, et selle aluseks olnud eelarvamus kuhugi kadunud on.⁵⁰ Samal põhjusel on omavahel lahutamatult seotud ka eelarvamused ja stereotüübid. Eelarvamused nii ratsionaliseerivad kui ka niiöelda kinnitavad inimeste jaoks stereotüüpe.⁵¹

Manfred Beller defineerib stereotüüpi kui üldistust grupi inimeste kohta, kus juhuslikud omadused määratakse praktiliselt kõigile grupi liikmetele, arvestamata tegelikke erinevusi liikmete hulgas.⁵² Sageli on tegemist olukorraga, kus inimene võtab situatsiooni suhtes seisukoha juba enne selle nägemist või kogemist, mistõttu ei ole kuidagi võimalik kujundada selle kohta objektiivset arvamust. Enda kogemus ei muuda midagi peamiselt seetõttu, et stereotüübid on muutuste suhtes väga vastupidavad. Kui süsteem on hästi korraldatud, siis juhivad stereotüübid tähelepanu võimalikelt vasturääkivustelt eemale ning keskenduvad selle, mis neid toetab.⁵³

Kuna stereotüübid on oma põhiolemuselt väljamõeldised, siis moonutavad nad tegelikkust ning loovad ka ise uusi, sageli problemaatilisi reaalsusi.⁵⁴ Nad on sügavalt juurdunud ning tihedalt kasutuses olevad mõttekujutelmad, mida peetakse tõeks, mis teeb nad ohtlikuks. Stereotüübid on propaganda jaoks kasulikud psühholoogilised elemendid, kuna nad on reaalsusest kaugenenud, kergesti manipuleeritavad, neid on palju ja nende abil on lihtne

⁵⁰ Allport, G. W. *The Nature of Prejudice*. Garden City, N.Y: Doubleday, 1958. P. 199.

⁵¹ Beller, M. *Perception, Image, Imagology*. // *Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters, a Critical Survey*. Beller, M; Leerssen, J. (toim.) Amsterdam: Rodopi, 2007. P. 7.

⁵² Beller, M. *Stereotype*. // *Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters, a Critical Survey*. Beller, M; Leerssen, J. (toim.) Amsterdam: Rodopi, 2007. P. 429.

⁵³ Lippmann, W. *Public Opinion*. Pp. 31, 43.

⁵⁴ Beller, M. *Stereotype*. P. 430.

provotseerida ajutisi tugevaid emotsioone.⁵⁵ Lisaks propagandale mängivad stereotüübid olulist rolli ka kuvandite loomisel.

Lähtun oma uurimuses Joep Leersseni definitsioonist, mille kohaselt kuvand on mentaalne või diskursiivne kujutus või maine inimestest, grupist, rahvusest või riigist.⁵⁶ Kui inimene on kuvandid kord juba omaks võtnud, siis juhivad need tema mõtteid ja tegusid ning toimivad kui primitiivsed sotsiaalsed teooriad, mis esitavad asjaga seotud „fakte“, määravad probleemide olulisuse ja piiravad, kuidas inimesed oma sotsiaalsest maailmast mõtlevad.⁵⁷ Seega on kuvandi näol taaskord tegemist teatud lihtsustusega, mis muudab inimese jaoks ühiskonnas orienteerumise ja otsuste langetamise kergemaks. Selle ülesandeks on aga mõjutada ning kujundada inimeste arvamust ning juhtida nende käitumist, kellegi või millegi suhtes ning kuvand mängib olulist rolli otsuste vastuvõtmisel.⁵⁸

Lisaks reaalsuse lihtsustamisele, iseloomustab kuvandeid veel kauakestvus ja järjepidevus, mis eristab neid arvamustest ja hoiakutest. Kuvandi püsivuse põhjus on seotud stereotüüpidega ja sellega, et inimesed on meelestatud aktsepteerima kuvandit, mis toetub juba eksisteerivale stereotüübile.⁵⁹ Nad omistavad asjadele, isikutele või nähtustele moraalseid ja iseloomulikke omadusi ning seetõttu on oluline meeles pidada, et sellised omadused ei pruugi olla tõelised.⁶⁰ Kuna tegemist ei ole reaalsusega võib kuvandit teisest pidada ei millekski muuks kui enda vaatepunkti peegelduseks ja mitte isegi eksisteeriva maailma peegelduseks, vaid abivahendiks maailmavaate konstrueerimiseks ja suunamiseks.⁶¹ Kuvand sõltub veel lisaks eelnevalt mainitule selle subjekti ja looja lootustest, huvidest ja hirmudest ning keskkonnast, poliitilisest ja majanduslikust, kus see loodud on.⁶²

⁵⁵ Ellul, J. Propaganda. P. 94 .

⁵⁶ Leerssen, J. Image. // Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters, a Critical Survey. Beller, M; Leerssen, J. (toim.) Amsterdam: Rodopi, 2007. P. 342.

⁵⁷ Pratkanis, A; Aronson, E. Age of Propaganda. P. 55.

⁵⁸ Hiiemaa, K. Aafrika imago eestikeelss trükisõnas. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2009. Lk. 20.

⁵⁹ Fält, O. K. Introduction.// Looking at the Other- Historical Study of Images in Theory and Practise. Alenius, K; Fält, O. K; Jalagin, S. (toim.) Oulu: Oulu University Press, 2002. P. 8.

⁶⁰ Leerssen, J. Image. P. 342.

⁶¹ Rigney, A. Representation. // Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters, a Critical Survey. Beller, M; Leerssen, J. (toim.) Amsterdam: Rodopi, 2007. P. 415.

⁶² Fält, O. K. Theoretical Roots of the Study of Images.// Imagology and Cross-Cultural Encounters in History. Alenius, K; Fält, O. K; Mertaniemi, M. (toim). Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2008. P. 41.

Kuvandid moodustuvad paljudest erinevatest faktoritest. Oluliseks komponendiks on kuvandi looja kõik eelnevad kogemused ning sellele lisandub ka kuvandi enda ajalugu.⁶³ Laiemalt need kogemused lahti võttes on kuvand segu mälestustest, lootustest, müütidest, armastusest ja vihkamisest ning selle tekkimist mõjutavad hirmud ja soovid, mida tekitab kuvandi objekt.⁶⁴ Kuvandi puhul peab arvestama ka sellega, et eriti olulised on need, millega puutume kokku lapsepõlves. Kenneth Boulding leiab, et individuaalse kuvandi põhistruktuur luuakse varases lapsepõlves, mistõttu on ka laste kasvatamise meetodite ja ühiskonnas levinud iseloomutüüpide ja kuvandite vahel lähedane seos.⁶⁵ Seega on lapsed kuvanditele väga vastuvõtlikud ning on väga oluline jälgida, milliste kuvanditega nad kokku puutuvad.

Erinevatele koostisosadele lisaks, on kuvandil ka erinevad tüübid ja nad varieeruvad vastavalt vaatenurgale. Kaheks põhiliseks variandiks on enesekuvand (*self-image/auto-image*), mis on kasutusel grupi siseselt ja nende enda kohta, ning teisekuvand (*hetero-image*), mille näol on tegemist mitte grupi liikmete arvamusega grupi liikmete väidetava iseloomu kohta.⁶⁶ Samuti võivad kuvandid olla vastandlikud, st et ühe ja sama asja kohta võib olla mitu erinevat või lausa vastandlikku kuvandit, mis liituvad omavahel ja millest teatud osa on hetkel aktiivne, sellele vastukäivad osad on samal ajal varjatud.⁶⁷

Kuigi nagu eelnevalt mainitud on kuvandid kauakestvad ja järjepidevad, ei ole nad muutumatud. Muutus on võimalik läbi väga dramaatiliste sündmuste, mis tekitavad tugevaid emotsioone, või toimub see pidevalt korduvate sündmuste, mis kõik väidavad sama asja, tagajärjel.⁶⁸ Kuvandi muutlikkus on põhjendatav ka sellega, et ta on diskursiivne konstruktsioon.⁶⁹

Kuvandi uurimisel on kõige olulisemateks aspektiks, kes kuvandi lõi ja, kes selle omaks on võtnud ning uurimisel saadakse enamasti teavet mõlema kohta.⁷⁰ Kuvandi vastuvõtja uurimisel tuleb arvestada, et praktiliselt võimatu on teada saada, kuidas rahvahulk kuvandi

⁶³ Boulding, K. E. *The Image: Knowledge in Life and Society*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1973. P. 6.

⁶⁴ Wunsch, S. *Image Research and the Enemy Image: The Soviet Union in Finnish Newspapers during Winter War (November 30, 1939- March 13, 1940)*. // *Looking at the Other- Historical Study of Images in Theory and Practise*. Alenius, K; Fält, O. K; Jalagin, S. (toim.) Oulu: Oulu University Press, 2002. P. 75.

⁶⁵ Boulding, K. E. *The Image*. P. 56.

⁶⁶ Leerssen, J. *Image*. P. 342.

⁶⁷ Samas. P. 343.

⁶⁸ Fält, O.K. *Introduction*. P. 8.

⁶⁹ Leerssen, J. *Image*. P. 343.

⁷⁰ Fält, O. K. *Theoretical Roots of the Study of Images*. P. 42.

omaks võttis, kuna neil ei olnud eestkõnelejat ning mingeid jälgi sellest, mida tavainimesed aktsepteerisid, jäänud ei ole.⁷¹ Uurida on võimalik ainult seda, mida kirjutati raamatutes, mida nad lugesid ja, millistele ideedega nad seeläbi tuttavad olid.⁷² Seetõttu ongi kuvandi uurimisel peamiseks objektiks kultuurilised või rahvuslikud kuvandid, mida uuritakse tekstidest ja mitte inimestelt ning alati tuleks arvesse võtta ajaloolist konteksti ja seda, kellele tekst on suunatud.⁷³

1.4. Teine, võõras ja vaenlane

Nii ideoloogiale, propagandale kui kuvandile on iseloomulik „meie“ ja „nende“ ehk „teiste“ vahel eristuse tegemine. Sellises teisesusel on mitmeid kriteeriume, millest üheks levinumaks on rahvus, kuid „teine“ võib olla ka ajalooline ajastu või juhtum, poliitiline institutsioon või mitterahvuslik rühmitus vms. Teise roll on oluline kuna identiteedi kujunemisel on tähtis sissearvamise ja väljaarvamise kontekst, kus „meid“ ei saa olla ilma „nendeta“. ⁷⁴ Siseringi loomine järgijatest ja vihatava välisgrupi valimine on ka olulised propaganda meetodid. Välisgrupi loomise eesmärkideks on sisegruppi kuulujatele hea enesetunde loomine gruppi kuulumise tõttu ja suurendades hirmu välisgrupi ees, suurendada ka hirmu oma grupist lahkumise ees.⁷⁵ Kuigi „teine“ ei pea olema alati negatiivne, siis „teise“ kui võõra kuvand enamasti on.⁷⁶

Positiivne „meie“ ja negatiivne „teine“ on üheks ideoloogia põhiomaduseks, millega tehakse selge eristus hea ja halva vahel.⁷⁷ Sellest tulenevalt muutub lihtsalt võõras sageli vaenlaseks, kellesse suhtumine on radikaalselt negatiivne ning, keda peab vihkama ja kartma. Lisaks vaenlase tuvastamisele pakub ideoloogia ka plaani, kuidas ta välja ajada või kahjutuks teha.⁷⁸ Vaenlasi luuakse tihti just rahva ideoloogiliseks ühendamiseks ja seda mitte ainult sõja ajal, vaid ka muudel poliitilistel põhjustel.⁷⁹ Vaenlase hävitamise peamiseks põhjuseks on see, et

⁷¹ Fält, O.K. Introduction. P. 9.

⁷² Fält, O. K. Theoretical Roots of the Study of Images. P. 42.

⁷³ Leerssen, J. Imagology: History and Method. // Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters, a Critical Survey. Beller, M; Leerssen, J. (toim.) Amsterdam: Rodopi, 2007. P. 28.

⁷⁴ Peetersoo, P. Kas „Teine“ on alati negatiivne? Vikerkaar, 2005, nr 10-11, lk. 109-117.

⁷⁵ Pratkanis, A; Aronson, E. Age of Propaganda. P. 224.

⁷⁶ Fält, O. K. Theoretical Roots of the Study of Images. P. 40.

⁷⁷ Van Dijk, T.A. Ideoloogia. Lk. 88.

⁷⁸ Hagopian, M. Režiimid, liikumised ja ideoloogiad. Lk. 313.

⁷⁹ Wunsch, S. Image Research and the Enemy Image. P. 74.

„meie“ saaks ennast turvaliselt tunda.⁸⁰ Ta on takistus, mis seisab ühtse rahvuse kui ideaali teel ees ja selle idee abil mobiliseeritakse rahvuslikku vihkamist.⁸¹

Vaenlase kuvandi defineerivad eelkõige kuvandi looja vajadused. Oluline on rõhutada kõiki vihatud jooni, kuid liiga koletisliku kuvandi loomisega peab samuti ettevaatlik olema. Vaenlane peab olema julm ja ründav, kuid samas peab tal olema nõrkusi, tänu millele on ta võidetav.⁸² Vaenlase kuvand võib olla nii tegelik kui tunnetuslik, see võib tuleneda nii vaenlase tegudest kui kuvandi looja arusaamadest. Selle loomisel on levinud topeltstandard, mille kaudu omistatakse vastase tegudele alati kõige negatiivsemad põhjused ning, mistõttu on „meil“ võimalik oma tegusid õigustada kui kaitsval eesmärgil sooritatuid. Teiseks oluliseks meetodiks on dehumaniseerimine, mis võtab vaenlaselt ära inimlikud omadused ning muudab võimalikuks tema ründamise vahendeid valimata.⁸³

⁸⁰ Zur, O. The Love of Hating.

⁸¹ Lasswell, H. D. Propaganda. P. 18.

⁸² Wunsch, S. Image Research and the Enemy Image. P. 76.

⁸³ Zur, O. The Love of Hating.

2. STALINISMI PERIOOD 1944-1953

2.1. Perioodi üldiseloostus

NSV Liidu hariduspoliitikat korraldas ÜK(b)P Keskkomitee, mille kooliosakond töötas välja ja jagas liiduvabariikidele täpsemaid juhtnööre. Tähtsaim üldhariduskooli juhtiv asutus oli Vene NFSV Haridusministeerium. Eesti NSV tasandil tegeles valdkonnaga alates 1944. aastast EK(b)P Keskkomitee, kes pidi kõigis oma otsustes lähtuma kommunistliku partei ettekirjutustest, ning kelle pädevuses olid kohalikes oludes vajalikud konkretiseerivad otsused.¹

Geograafiat õpetati 1944. aastast alates V kuni X klassini. 1946. aasta õppekavas olid maateaduse kasvatuslikud eesmärgid järgmised: õpilastes nõukogude patriotismi kasvatamine, õige arusaamise arendamine leninlik-stalinlikust rahvus- ja majanduspoliitikast, tahte äratamine osavõtuks sotsialistlikust ülesehitustööst.² See oli kooskõlas 1944. aastal ilmunud EK(b)P Keskkomitee ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega, mille kohaselt seati haridustöötajatele ülesandeks kasvatada noorsugu maast-madalast nõukogude patriotismi vaimus.³ VI klassi üldteemaks oli välisriikide füüsiline geograafia, kuid hoolimata sellest oli õppekavas seatud ülesandeks osutada tähelepanu ka kapitalistlikule eksploatatsioonile, töötava rahva olukorrale ning poliitilisele võrdsusele ja rõhumisele, mida kannatab asumaade rahvastik.⁴ Aine õpetamiseks oli määratud 1945. aastal 66 tundi, millest Ameerika maailmajao õppimiseks oli 14 tundi. Konkreetsemalt Ameerika Ühendriikidele pühendati sellest kuus tundi, mis moodustas kogu õppekava mahust 9,1%.⁵ IX klassis keskenduti peamiselt kapitalistlike riikide majandusgeograafiale. Ka siis oli ette nähtud aastas 66 tundi, millest 11 teemaks oli Ameerika maailmajagu, USAle konkreetsemalt mahtu kirjas ei olnud. See moodustas kogu õppekavast 16,7%.⁶

¹ Raudsepp, A. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944-1985. Lk. 8.

² Keskkooli õppekavad: maateadus. Tallinn: RK Pedagoogiline kirjandus, 1946. Lk. 4.

³ Nagel, V. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940-1991. Tallinn: Tallina Ülikooli kirjastus, 2006. Lk. 46.

⁴ Keskkooli õppekavad: maateadus, 1946. Lk. 9.

⁵ Vt. Lisa 1. Tabel 1.

⁶ Vt. Lisa 2. Tabel 4.

Alates 1944. aastast kasutati ENSV-s enamikus õppeainetes üleliidulisi tõlkeõpikuid.⁷ Nende tõlkimiseks ja kirjastamiseks kujunes välja kindel autorite ja toimetajate kollektiiv, geograafia alal oli vastutavaks Johannes Käis.⁸ Eriti oluliseks muutus uute õpikute puhul ideoloogiline sisu, mida kontrollisid põhjalikult retsensent, ainekomisjon, metoodikasektori juhataja ja hariduse rahvakomissariaat.⁹ Geograafias oli ainsa originaalõpikuna kasutusel R. Rägastiku poolt välja antud „Üldmaateadus“, kuid kuna see ei käsitle välisriike, siis jätsin selle oma uurimuse valmist välja.¹⁰ 1945. aastal ilmunud VI klassi õpikus oli USAle pühendatud 25 lk, mis oli 22,5% kogumahust. Aastal 1946 oli see number 24 lk, kuid kuna teose üldmaht oli suurem, siis oli kõigest 12,6% õpikust. Need numbrid jäid valdavalt samaks kuni 1940ndate lõpuni. Alates 1950. aastast moodustas Ameerika Ühendriikide peatükk õpikust ainult 7,7%. Selliseks jäi maht kuni stalinismi perioodi lõpuni.¹¹ 1946. aasta majandusgeograafia õpikus oli USAle eraldatud 27 lk, mis moodustas 17,1% kogumahust. Järgmine numbriline muutus toimus 1949. aastal, kui maht vähenes 9,9%-ni. Stalinismi perioodil see rohkem ei kõikunud.¹²

Ameerika Ühendriikide kuvandi uurimisel on oluline meeles pidada, et Nõukogude-Ameerika suhete jähinemine algas üsna kohe pärast Teise maailmasõja lõppu ning jõudis kiiresti Külma sõja staadiumisse, isegi kui see koheselt õpikutes ei kajastu.¹³ Tegelikult võib öelda, et vastandlikest ideoloogilistest põhimõtetest tulenevad lahkarvamused tekkisid juba enne rahulepingu lõplikult allkirjastamist, kuid siis ei olnud Stalinil veel mingit soovi rikkuda häid suhteid ega alustada uut relvakonflikti.¹⁴ Seega oli säilinud teatud vastastikune heatahtlikkus ning lootus edasisele koostööle. Ametlikult vallandus külm sõda alles 1946. aastal, kui Stalin ja Churchill esitasid mõlemad oma külma sõja deklaratsioonid, ning sai selgeks et kahe poole vaheline rahulik koostöö ei ole võimalik.¹⁵ Truman ja Ameerika Ühendriigid ühinesid sellega alles 1947. aastal. Näite sõjajärgsest suhteliselt positiivsest suhtumisest võib leida 1946. aasta „Maailmajagude geograafia“ õpikust, kus on mainitud,

⁷ Kits, A. Eesti üldhariduskoolide õpikutest sõjajärgseil aastail 1944-1949.// Kooliraamatu arengust Eestis: 12.-14. märtsini 1992 Tartus toimunud Eesti kooliajaloo V konverentsi materjalid. Laido, E; Laul, E; Linnamägi, M (toim). Tartu: Tartu Ülikooli Eesti ajaloo kateeder, Eesti Pedagoogikamuuseum, B.G. Forseliuse Selts, 1996. Lk. 81.

⁸ Nagel, V. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940-1991. Lk. 51.

⁹ Samas. Lk. 52.

¹⁰ Kits, A. Eesti üldhariduskoolide õpikutest sõjajärgseil aastail 1944-1949. Lk. 82.

¹¹ Vt Lisa 3.

¹² Vt Lisa 4.

¹³ Zassoursky, Y.N. Chaning Images of the Soviet Union and the United states.// Beyond the Cold War. Dennis, E. E; Gerbner, G; Zassoursky, Y.N. (toim). P. 16.

¹⁴ Gaddis, J. L. Külma sõda. Tallinn: Tänapäev, 2007. Lk. 23.

¹⁵ LaFeber, W. America, Russia and the Cold War 1945-1996. New York: McGraw-Hill, 1997. Pp. 39,49.

kuidas USA abistas Nõukogude Liitu relvastuse ja laskemoonaga ning, et Ühendriikide majanduslik jõud oli üheks põhiliseks teguriks fašistlike röövvalutajate purustamisel.¹⁶ 1948. aastaks oli igasugune märke USA rollist sõja võitmisel kadunud.

Edaspidi iseloomustas kahe üliiriigi vahelisi suhteid järjest kasvav vastastikune umbusaldus ja võidurelvastumine. Selle üheks olulisemaks verstapostiks oli 1949. aasta, kui Nõukogude Liit endale edukalt aatompommi oli valmistanud, mistõttu muutus reaalseks tuumakatastroofi oht.¹⁷ 1950ndatest alates valitses pidev oht, et iga väiksema konflikt võib kaasa tuua uue maailmasõja. Stalini võimuloleku ajal toimusidki kriisid nagu Berliini blokaad ja 1950. aastal alanud Korea sõda, mis panid esimest korda proovile sõjajärgse maailma julgeolekusüsteemi. Korea sõda oli esimest korda mainitud juba 1951. aasta „Maailmajagude geograafia“ õpikus, kus on kirjeldatud, kuidas Ameerika Ühendriigid alustasid sõda Korea Rahvademokraatliku Vabariigi vastu.¹⁸ Selline oli Nõukogude Liidu ametlik versioon, kuigi nende enda tegelikuks eesmärgiks oli provotseerida USAd sõtta astuma ja sellega tõmmata ameeriklaste tähelepanu Euroopalt ja Stalini sealsetelt tegemistelt eemale.¹⁹ Pikemalt on sõjast juttu 1953. aasta õpikus, kus kirjutatakse kuidas „ameeriklased võtsid kasutusele barbaarseid ja seadusevastaseid sõjapidamisviise [...] Ameerika imperialistide teod kutsusid esile kogu progressiivse inimkonna õiglase põlastuse“.²⁰ Edaspidi Korea sõda enam põhikooli geograafiaõpikutes ei mainita. Majandusgeograafia õpikutes on Teist maailmasõda ja sellele järgnenud Külma sõja konflikte mainitud rohkem majanduslikus aspektist, keskendutakse sellele milline oli mõju majandusele ja kui palju kapitalistid teiste õnnetusest kasu lõikasid.

1951. aasta õppeprogrammis rõhutatakse varasemast veelgi enam, et geograafiline materjal annab suuri võimalusi õpilaste ideelis-poliitiliseks kasvatamiseks ja õpetaja peab seda maksimaalselt ära kasutama. Tähelepanu tuleb pöörata ka sotsialistliku süsteemi vaieldamatule üleolekule kapitalistliku süsteemi ees.²¹ Geograafiatundide arvu suurendati VI klassis 82 tunnini aastas, millest USAd käsitleti 4 tunni vältel, mis oli õppekavast 4,9%. Ühendriikidele pühendatud tundide arv oli seega vähenenud peaaegu poole võrra. Samale

¹⁶ Ivanov, G. Maailmajagude geograafia keskkooli VI klassile: Aasia, Aafrika, Ameerika, Austraalia. Tallinn: Pedagoogiline kirjastus, 1946. Lk 160.

¹⁷ Gaddis, J.L. Külma sõda. Lk. 46.

¹⁸ Ivanov, G.; Dobrov, A. Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951. Lk. 159.

¹⁹ Zubok, V. Luhtunud impeerium: Nõukogude Liit külmas sõjas alates Stalinist kuni Gorbatšovini. Tallinn: Tänapäev, 2010. Lk. 123.

²⁰ Ivanov, G.; Dobrov, A. Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953. Lk. 164.

²¹ Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1950/51. õppeaastaks: geograafia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950. Lk. 12.

tasemele tõsteti tundide arv ka IX klassis, kus USAle oli pühendatud 7 tundi, mis moodustas 8,5% õppekavast, ning oli samuti varasemaga võrreldes vähem. Erinevuseks oli see, et varasemalt käis tundide arv kogu Ameerika maailmajao kohta, aga nüüd ainult USA kohta, mistõttu ei ole need andmed eelnevatega võrreldavad.²²

2.2. Tööliste olukord

Tööliste ehk proletariaadi valitsemine on üheks kommunistliku ideoloogia aluseks. Seetõttu on klassivõitlus kodanluse ja tööliste vahel esindatud ka Nõukogude Liidus välja antud õpikutes. Geograafiaõpikud ei saa aga ainult sellele keskenduda, eriti loodusgeograafia puhul, kuna eelkõige peavad nad edasi andma üldisi geograafilisi teadmisi enda ja välisriikide kohta. See ei tähenda aga, et tööliste olukord ei oleks ideoloogiliselt laetud teema, mistõttu mainitakse seda võimalusel erinevates peatükkides, peamiselt majanduse all. Ameerika Ühendriikide tööliste teema puhul on uurija jaoks oluline meeles pidada, et kommunistlik ja kapitalistlik majandussüsteem on täielikud vastandid ning kõik kirjeldused USA tööliste eluolust on kirjutatud kommunismi vaatepunktist ja ei ole seega objektiivsed. Sama kehtib faktide puhul, kuna õpikus võib olla esitatud arvamus neist, mis ei pruugi tõene olla.²³

Tööliste teemale tähelepanu osutamise soovitus on kirjas ka 1946. aasta õppekavas, kus on eesmärgiks seatud VI klassile peale füüsilise geograafia õpetamise, tegeleda ka kapitalistlike ja koloniaalmaade töötava rahva olukorraga. IX klassis on seatud välisriikide majanduse tundmaõppimise kõrval ülesandeks teha ka õpilastele selgeks, millist rõhumist kannatab töötav rahvas ja kui raske on nende seisund kapitalistlikes riikides.²⁴ 1950. aastal sõnastatakse lihtsalt rõhumine ümber „Ühendriikides toimuvaks tööliste eksploatatsiooni kõrgastmeks“.²⁵

Tööliste olukorra kirjeldamisel on mitu erinevat teemat, mis läbivad nii põhikooli- kui gümnaasiumiõpilastele kirjutatud õpikuid ning enamik neist loob pildi vaesest ja rõhutust palgatöolisest, keda ahned kapitalistid alatult ära kasutavad. Negatiivse kuvandi aluseks on Ühendriikides toimuv terav klassivõitlus. 1948. aastal ilmunud maailmajagude geograafia õpikus käsitletakse kuidas „käputäis suurpankureid ja -tööstureid omastab lõviosa

²² Vt Lisa 1. Tabel 1.

²³ Woody, C.H. Education and Propaganda. P. 229.

²⁴ Keskkooli õppekavad: maateadus, 1946. Lk. 11, 17.

²⁵ Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1950/51. õppeaastaks: geograafia. Lk. 71.

rahvamajanduse tulust, mis saadakse kümnete miljonite tööliste vaeva tulemusena.²⁶ Tegemist on pigem arvamusega, kuna ühtegi kontrollitavat numbrit, milline see tulu oli ja kelle vahel jagamisele läks, esitatud ei ole. Sellele on tähelepanu pööranud Taylor oma uurimuses, et propaganda rõhub emotsioonidele ning juhib sellega tähelepanu faktide kriitiliselt analüüsilt kõrvale.²⁷ Majandusgeograafia õpiku 1951. aastal ilmunud versioonis süüdistatakse selles samas aga hoopis USAd: „Ühendriikide kodanlus väldib vähegi täpsemate andmete avaldamist selle kohta, kuidas rahvatulu tegelikult klasside vahel jaguneb, kuna need andmed näitaksid liiga viletsat pilti.“²⁸ Neil sõjajärgsetel aastatel ilmunud õpikute tekstide suhtelist lühidust võib seostada sellega, et suur osa Nõukogude Liidu ametiisikuid uskus veel, et sõjaaegne koostöö Ühendriikidega võib jätkuda ka tulevikus.²⁹ Edaspidi ei takistanud miski enam järjest teravamalt keskendumast USA ühiskonnas valitsevatele probleemidele, eriti neile mis Nõukogude Liidus puudusid või olid vähem avalikud.

Teiseks oluliseks läbivaks teemaks oli tööpuudus ja töötus. Nõukogude sotsialistlikus ühiskonnas sellist nähtust ei eksisteerinud, mistõttu oli tegemist probleemiga, millele meelsasti tähelepanu juhiti ning, mis aitas tõestada sotsialismi paremust võrreldes kapitalismiga. 1948. aasta põhikooli õpikus kirjeldatakse seda kui „tonti, mis varitseb tööliste ja teenistujate kohal“.³⁰ Numbrilisi näitajaid nende väidete kinnituseks leidub 1950. aasta trükis, kus on kirjas, et „Majanduskriisis 1929-1934 jäi töötuks 15 miljonit inimest“.³¹ Need andmed on enam vähem tõesed, sest 1933. aastal oli USAs töepooldest 13 miljonit töötut.³² Seega on negatiivse kuvandi loomiseks kasutatud ilmselt tollal kättesaadavaid fakte. Kuigi kõigis õpikutes kirjutatakse, kuidas Teine Maailmasõda aitas Ühendriikide majanduse taas jalule, on 1948. aastal kapitalistlike riikide majandusgeograafia õpikus taaskord mainitud, kuidas „kui sõda Saksamaaga lõppes, ilmnes USAs uuesti tööpuudus.“³³ Siin räägitakse sõjatööstuse vähenemisest tekkinud tööpuuduse kasvust, mida võib pigem pidada normaalseks nähtuseks, mitte ainult Ühendriikides toimuvaks tööliste ekspluateerimiseks. Statistilised andmed on taas kasutuses 1951. aastal, kuid siis räägitakse sõjaeelsest perioodist,

²⁶ Ivanov, G. Maailmajagude geograafia keskkooli VI klassile: Aasia, Aafrika, Ameerika, Austraalia. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1948. Lk. 160.

²⁷ Taylor, P. Mõtteel. Lk. 26.

²⁸ Vitver, I. Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951. Lk. 17.

²⁹ Zubok, V. Luhtunud impeerium. Lk. 46.

³⁰ Ivanov, G. Maailmajagude geograafia keskkooli VI klassile: Aasia, Aafrika, Ameerika, Austraalia, 1948. Lk. 160.

³¹ Ivanov, G; Dobrov, A. Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia, 1950. Lk. 227.

³² Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Tallinn: Valgus, 2005. Lk. 200.

³³ Vitver, I. Kapitalistlike riikide majandusgeograafia. 2. Osa: keskkooli IX klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1948. Lk. 17.

mil tööpuudus oli hüppeliselt kasvanud. See oli tõepoolest probleemiks kuni majanduse remilitariseerimiseni 1940. aastal,³⁴ ning seetõttu ei saa nimetada Ühendriikide vastaseks propagandaks. Paraku ei mainita õpikus kui palju oli selleks perioodiks kasvanud inimeste üldine materiaalne heaolu, mida sai mõõta selliste tarbekaupade nagu auto või telefon omamisega.³⁵ Samas õpikus, majanduse teemas, korratatakse veelkord üle kuidas „tööpuudus tekkis taas maailmasõja lõppemisega ja võttis 1949. aastal ähvardava iseloomu, mis tunnistab uue kriisi saabumist.“³⁶ Kirjeldatud kriisi näol oli tegelikult tegemist pigem Stalini sooviga, mis täitumise korral oleks viinud Ühendriigid isolatsiooni ja muutnud nad Moskva soovidele vastutulelikumaks, kui tegeliku järsu majanduslangusega.³⁷

Erilist rõhku pandi õpikutes töölistest rääkides nende madalale elatustasemele ja viletsale eluolule. Viimase puhul kasutati eriti palju visuaalseid ja ilmekaid detaile, mis lugejale kergesti meelde jääksid ning aitaksid hiljem luua nende põhjal Ameerikast kuvandi. Visuaalsete ja ilmekate detailide kasutamisele selleks, et loetu paremini meelde jääks, on pööranud tähelepanu ka Van Dijk.³⁸ Esimestes ENSV-s ilmunud õpikutes on kirjeldused väga minimaalsed. Näiteks 1946. aasta maailmajagude geograafia õpikuis on kirjas vaid, et „emigrantide ja tööliste elu on New Yorgis suure elukalliduse tõttu väga raske.“³⁹ 1951. aasta õpikus aga on loodud juba väga detailne pilt: „Tohutu hulk ameeriklasi ei teeni pooltki ära elamiseks vaja olevast palgast. Neile on lihatoit luksuseks. Nende riietus on vana ja kulunud ning kaetud kümnete lappidega. [...] Paljudel kohutavad elamistingimused- tihedasti koos ebatervislikes urgastes, hurtsikuis, mille katused ei pea vihma.“⁴⁰ Selline kirjelduse eesmärgiks on õpilaste tänulikkus, et nad elavad seal, kus elavad.⁴¹ Või nagu kirjutati õpikus: „Meil, sotsialistliku riigi kodanikel, on raske isegi kujutleda kümnete miljonite lihtsate inimeste elu Ameerika Ühendriikides.“ Sarnane värvikas kirjeldus on ka 1949. aasta majandusgeograafia õpikus, kus seoses 1930ndate majanduskriisiga kirjutatakse kuidas „miljoneid tonne nisu ja maisi läks lihtsalt kütteks, miljoneid sigu hävitati, samal ajal kui töötute massid nälgisid.“⁴² Õpiku järgmises trükis oli lisatud veel Gorki jutustusest tsitaadid

³⁴ Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Lk. 206.

³⁵ Samas. Lk. 206.

³⁶ Vitver, I. Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile, 1951. Lk. 293.

³⁷ Zubok, V. Luhtunud impeerium. Lk. 120.

³⁸ Van Dijk, T.A. Ideoloogia multidistsiplinaarne käsitus. Lk. 315.

³⁹ Ivanov, G. Maailmajagude geograafia keskkooli VI klassile: Aasia, Aafrika, Ameerika, Austraalia, 1946. Lk. 156.

⁴⁰ Ivanov, G.; Dobrov, A. Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: õpik VI klassile, 1951. Lk. 157.

⁴¹ Hutton, D.S; Mehlinger, H.D. International Textbook Revision.

⁴² Vitver, I. Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1949. Lk. 263.

sellest, kuidas „lapsed New Yorgis prügikastist mädanenud ja hallitanud toitu otsivad ning seda aplalt tolmusel tänaval söövad.“⁴³ Sellise kuvandi loomine oli iseenesest faktipõhine, sest USAs tõepoolest oli tööpuudus ning oli ka neid, kes kirjeldatud tingimustes elasid. Nõukogude propaganda eesmärgiks oli üldistus, mille kohaselt enamik tavalisi ameerika kodanikke elas sellistes tingimustes. Taolised näited olid propaganda jaoks olulised, kuna Nõukogude inimese, samuti sõjavõitja nagu ameeriklanegi, elustandard oli väga madalale langenud. Riikidevaheliste suhete halvenedes ja konkurentsi tugevnedes muutusid ka ameeriklaste elutingimuste kirjeldused järjest kriitilisemaks.

2.2. Mustanahaliste olukord

Mustanahalise elanikkonna rassiline rõhumine on läbivaks teemaks kõigis uuritud õpikutes. Enamasti kirjutatakse sellest rahvastiku teema all. Olenemata peatüki mahust, on mõni lause pühendatud Euroopast sisserändajate järeltulijatele, mõni indiaanlastele ja ülejäänud mustanahalistele. Tegemist on Nõukogude Liidu propagandaaparaadi jaoks väga sobiva probleemiga, mida vastasele ette heita – Ameerika Ühendriikide jaoks on see tõepoolest suur lahkkelide küsimus. Rahvuslik koosseis ja tagakiusamine on VI klassis esimest korda programmis mainitud 1948. aastal.⁴⁴ Keskkooli õpilastele muutub afroameeriklaste olukord teemaks 1950. aastal.⁴⁵

Esimest korda mainitakse mustanahalisi seoses orjakaubanduse teemaga.⁴⁶ Kui 1940ndatel oli neile pühendatud õpikutes kõigest mõned laused, siis 1951. aastal on teemat käsitletud juba mitmel leheküljel. Seoses orjade vabastamisega on seal isegi Leninit tsiteeritud, kelle sõnade kohaselt püüdis ameerika kodanlus „teha kõik, mis võimalik ja võimatu neegrite kõige häbitumaks ja alatumaks rõhumiseks“. ⁴⁷

Pikemalt keskendutakse mustanahaliste raskele olukorrale ning nende õiguste piiramisele 1950. aastal ilmunud maailmajagude geograafia õpikus ning teema maht on võrreldes 1946. aastaga kahekordistunud. Keskendutakse vabastatud orjade raskele majanduslikule seisundile

⁴³ Vitver, I. Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile, 1951. Lk. 307.

⁴⁴ Alg- ja keskkooli programmid: geograafia: 1948/49. Õppeaastaks. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1948.

⁴⁵ Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1950/51. õppeaastaks: geograafia. Lk. 71.

⁴⁶ Ivanov, G. Maailmajagude geograafia keskkooli VI klassile: Aasia, Aafrika, Ameerika, Austraalia, 1946. Lk. 135.

⁴⁷ Vitver, I. Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile, 1951. Lk. 16.

ja tõsiasjale, et vabadusega ei kaasnenud maad ega muud elatusallikat, seetõttu muutusid nad odavaks tööjõuks.⁴⁸ Kropperitest, kes töötasid jätkuvalt istanduses ja said töötasuna mitte palka, vaid osa saagist ning sattusid lõunaosariikide niigi maha jäänud majanduse tõttu sageli võlgadesse, kirjutatakse pikemalt samal aastal ilmunud välisriikide majandusgeograafia õpikus ning teemale pühendatakse Lõunast rääkides mitu lehekülge. Mustanahaliste õiguste piiramine on jätkuvalt päevakorras ka 1951. aasta õpikus, kus rahvastiku teemas kirjutatakse kuidas „kapitalismi maades kasutatakse nii rassilist kui ka rahvuslikke erinevusi valitsevate klasside poolt laialdaseks rassiliseks ja rahvuslikuks rõhumiseks, vallutussõda propagandaks.“⁴⁹ Selleks ajaks on Ühendriigid muutunud vaenlaseks ning neile omistatakse kõige nurjatumaid kavatsusi, mis aitab ka juhtida tähelepanu kõrvale, et ka Nõukogude Liit ise rikkus vähemuste ja juudi teisitimõtlejate õigusi.⁵⁰

1951. aasta majandusgeograafia õpikus on kirjas ka, kuidas valged ameeriklased mustade õiguste piiramist põhjendasid.⁵¹ Tähelepanu pööratakse mustanahaliste valimisõigusele. Näiteks oli rassilisel ettekäändel valimisõigusest ilma jätmine küll seadusega keelatud, seetõttu kasutati selleks erinevaid piiranguid: näiteks nõue et valija peab oskama inglise keelt ja tundma USA konstitutsiooni.⁵² Varasemates õpikutes on kirjas, et neil ei lubata „istuda valgete kõrval trammides, rongides, restoranides, teatris.“⁵³ Selle põhjenduseks olnud rassiline segregatsioon viidi sisse 1890ndatel ning väidetavalt pidi see looma rasside vahele eraldatud kuid võrdsed tingimused ning 1950ndatel oli see veel täiesti seaduslik.⁵⁴ Seaduslikul diskrimineerimisel olid ka tõsisemad tagajärjed kui eraldi meelelahutusasutused. Kõige vägivaldsem ja ohtlikum oli ka õpikutes mainitud nn „lintši kohus“.⁵⁵ Tegelikult tapeti 20. sajandi alguses sel viisil keskmiselt sada inimest aastas ning kasutusel olid ka piinamine, põletamine ja kastreerimine. Toimus Ku Klux Klani taaselustamine, mis tegutses aktiivselt 1940ndateni⁵⁶ ning, mida on mainitud ka 1948. aasta majandusgeograafia õpikus.⁵⁷

⁴⁸ Ivanov, G; Dobrov, A. Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: Õpik VI klassile, 1950. Lk. 223.

⁴⁹ Vitver, I. Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile, 1951. Lk. 15.

⁵⁰ Zur, O. The Love of Hating.

⁵¹ Vitver, I. Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile, 1951. Lk. 15.

⁵² Samas. Lk. 291.

⁵³ Ivanov, G; Dobrov, A. Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: Õpik VI klassile, 1950. Lk. 223.

⁵⁴ Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Lk. 149.

⁵⁵ Vitver, I. Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile, 1951. Lk. 286.

⁵⁶ Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Lk. 150.

⁵⁷ Vitver, I. Kapitalistlike riikide majandusgeograafia. 2. Osa: keskkooli IX klassile, 1948. Lk. 12.

2.3. Imperialism

Nõukogude Liidu üheks antiameerikanismi põhjuseks oli asumaade olemasolu USA-l. See oli vastuolus kommunistliku ideoloogiaga, mis rõhus klassidevahelise ja rahvusliku eristamise kaotamisele. Ühendriike süüdistati maailmavallutamise plaanides, kuna nende huvid Euroopas põrkusid NSV Liidu huvidega. Kuigi suurriikide vaheline rivaliteet oli sama levinud nähtus kui nendevahelised liidud, ei olnud varem tekkinud kahte nii vastandlikku üliiriiki. Stalinit huvitas eelkõige tema enda ja ta riigi julgeolek ning mõjuvõimu suurendamine Euroopas, ameeriklased võtsid endale aga eesmärgiks kollektiivse julgeoleku loomise ning sõjaeelse olukorra ärahoidmise.⁵⁸ Imperialismi vastu võitlemise teema jõudis ka geograafiaõpikutesse.

Koloniaalvaldused on esimest korda õppekavas teemaks 1948. aastal, kuid sellel ei ole pikemalt peatutud.⁵⁹ 1950. aasta programmis on juba VI klassi õpetamisel seatud õpetajale ülesandeks „rõhutada rahvastiku halvasti kohtlemist koloniaalmaades ja vastandada see nõukogude rahvaste vaba elu ja heaolu kasvuga“. Suurt tähelepanu osutatakse sellele, et õpilased mõistaksid, et „imperialistliku leer eesmärk on uue imperialistliku sõja ettevalmistamine ja võitlus sotsialismi ja demokraatiaga. Teine leer, kuhu kuulub ka NSV Liit, võitleb aga demokraatia tugevdamise poolt ja imperialistliku ekspansiooni vastu.“⁶⁰ See oli kirjas põhikooli programmis, IX klassi õppekavas oli esile toodud USA maailmavalitsemise püüdlused ning Ühendriikide valdused ja kolooniad.⁶¹ Järgmisel aastal oli programm sõnastatud palju lühemalt, VI klassil oli „Ameerika Ühendriikide imperialistide tung maailmavalitsemisele“ ning gümnaasiumiosas oli uueks teemaks USA agressioon Koreas ja Hiinas.⁶² Külma sõja areng oli selgelt näha ka õppekava järjest suurenevast ideoloogilisusest, jõudes lõpuks konkreetsete konfliktikollete mainimiseni.

Veel 1946. aasta „Maailmajagude geograafias“ on imperialism väga minimaalselt esindatud.⁶³ Teemat käsitleti lühidalt, konkreetset ja suhteliselt neutraalselt. Samal aastal ilmunud majandusgeograafia õpik nii objektiivne ei ole. Teemale on rohkem tähelepanu pööratud, üles

⁵⁸ Gaddis, J. L. Külma sõda. Lk. 37-38.

⁵⁹ Alg- ja keskkooli programmid: geograafia: 1948/49. õppeaastaks.

⁶⁰ Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1950/51. õppeaastaks: geograafia.

⁶¹ Samas. Lk. 71.

⁶² Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1951/52. õppeaastaks: geograafia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951. Lk. 26, 67.

⁶³ Ivanov, G. Maailmajagude geograafia keskkooli VI klassile: Aasia, Aafrika, Ameerika, Austraalia, 1946. Lk. 161.

on loetletud kõik USA asumaad, sealsed sõjaväebaasid ning nende strateegiline tähtsus.⁶⁴ Mainitud ei ole maailmavalitsemise püüdeid, mistõttu on õpiku tekst kooskõlas 1946. aastal valitsenud püüetega säilitada Ühendriikidega head läbisaamist.

Muutused on märgatavad 1948. aastal. Selleks ajaks on Külma sõda täies hoos ning selgelt negatiivsemaks muutunud kuvandit on näha mõlema kooliastme õpikutest. Selle üheks põhjuseks võib pidada näiteks Marshalli plaani, mis 1947. aastal käiku läks.⁶⁵ Kuigi ka Nõukogude Liidule pakuti osalemise võimalust, olid ameeriklased teadlikud, et nende tingimused olid Stalinile vastuvõetamatud ning ettepanek tehti vaid vormilise kaasamise pärast, mille tulemusena kõigil NSV Liidu kontrolli all olevatel Kesk-Euroopa riikidel keelati samuti abi vastu võtta.⁶⁶ Õpikutes kajastus see järgmiselt: „Sõjas laastatud Euroopa abistamise näol taotleb USA Euroopa maade orjastamist ja demokraatliku korra arenemise takistamist.“⁶⁷ 1951. aastaks on suhete halvenemine veelgi tugevamal tajutav. Ühendriikide majandusliku abi kohta teistele riikide kirjutatakse, kuidas tegemist oli sõjas kannatada saanud maade orjastamise poliitikaga.⁶⁸ Väliskaubanduse peatükis on veelgi põhjalikumalt kirjeldatud, kuidas „USA segab end nende nn marshalliseeritud maade majandusellu ning survestab nii sise- kui välispoliitikat [...] Kokkuvõttes toimub nende maade riisumine ja orjastamine.“⁶⁹ USAle pannakse süüks jõuvõtete kasutamist.

Imperialismi teemaga seoses tõmmatakse õpikus ka selged piirid kahe külma sõja leeri vahele.⁷⁰ Hilisemas peatükis on õpikus tsiteeritud Ždanovit, kes kirjeldab, kuidas „Nõukogude Liit seisab USA maailmavallutamise püüete teel ning toetab kõikide riikide töölisi.“⁷¹ Kuigi õpik on ilmunud alles aasta pärast seda kui Truman Ühendriikide osaluse külmas sõjas välja kuulutas, on seal sõnastatud üliriikide vahelise vastuseisu põhimõtted järgnevatel kümnenditeks.

Ühiskonda on võimalik edukalt kontrollida välise ohutunde kujundamise kaudu, seetõttu oli imperialismi teema võrreldes tööliste ja mustanahaliste olukorraga ka kohati ideoloogiliselt laetum. Stalini eesmärgiks oli tähelepanu juhtimine kodustelt probleemidelt ja muredelt

⁶⁴ Vitver, I. Kapitalistlike riikide majandusgeograafia. 2. Osa: keskkooli IX klassile, 1946. Lk. 29-30.

⁶⁵ Gaddis, J.L. Lk. 42.

⁶⁶ Zubok, V.M. Luhtunud impeerium. Lk. 114.

⁶⁷ Ivanov, G. Maailmajagude geograafia keskkooli VI klassile: Aasia, Aafrika, Ameerika, Austraalia, 1948. Lk. 161.

⁶⁸ Vitver, I. Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile, 1951. Lk. 289.

⁶⁹ Samas. Lk. 302.

⁷⁰ Vitver, I. Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile, 1949. Lk. 16.

⁷¹ Samas. Lk. 264.

Läände ning selleks olid Ameerika Ühendriikide väidetavalt ekspansionistlikud püüdlused suurepärane sihtmärk. Võrreldes sõjajärgseid õpikuid 1950ndate alguses ilmunutega on selle teema puhul selgelt näha, kuidas liitlane oli transformeerunud vaenlaseks.

3. SULA PERIOOD 1953-1965

3.1. Perioodi üldiseloostus

Nõukogude Liidu haridussüsteemis kohe pärast Stalini surma suuri sisulisi ega vormilisi muutusi ei toimunud. Suurem reform toimus alles aastatel 1958-1959, kus üheks peamiseks eesmärgiks seati kommunistliku kasvatustöö süsteemi tugevdamine ja täiustamine. See tulenes suuresti NLKP XXI kongressi otsustest, kus määrati partei põhiülesandeks nõukogude inimese kommunistlik kasvatamine.¹ Haridus kui vahend ideelis-poliitiliste uskumuste suunamiseks, saavutas niisiis sulaperioodil varasemast veelgi suurema tähtsuse.

1955. aasta õppeprogrammi kohaselt oli oluline informeerida õpilasi rahvamajanduse ja poliitilise korra peamistest erinevustest rahvademokraatia maades ja kapitalistlikes riikides.² Aina suuremat rõhku pandi külma sõja käigus kujunenud kahepooluselise maailmale. VI klassis, kus õpetati jätkuvalt maailmajagude füüsilist geograafiat, oli tundide arvu võrreldes 1951. aastaga taas vähendatud 66-le. Ühendriikidele oli sellest pühendatud aga jätkuvalt 4 tundi, mis oli 6,1% kõigist tundidest. Kuigi see number on paar protsenti suurem kui 1950ndate alguses, on see aga väiksem nõukogude perioodi algusaegadega võrreldes. Välisriikide majandusgeograafiat õpetati 1955/56. õppeaastal lisaks IX klassile ka VIII klassis. Tundide arv oli võrreldes kümnendi algusega jäänud samaks, 82 tundi, kuid jagunes nüüd kahe aasta peale. USAle konkreetselt pühendatud tundide arvu mainitud ei ole, kuid Ameerika maailmajagu oli kokku 11 tunni teemaks. Võrreldes samasuguse õppekavaga on protsent vähenenud aga 16,7 pealt 13,4-le, mistõttu võib öelda, et maht on siiski vähenenud.³

1959. aasta programmis, mis oli vastu võetud pärast haridusreformi, veel eriti tugevat ideoloogilist suunamist võrreldes varasemaga tunda ei ole. Märkatav on see aga 1964. aasta õppekavas, kus rõhutatakse, et geograafia õppimisel on väga suur tähtsus õpilaste ideelisel kasvatamisel.⁴ Sotsialistliku ühiskonna eeliste esile toomine võrreldes kapitalistlikuga oli välja toodud juba 1960. aasta keskkooli programmis.⁵ Samuti rõhutatakse kapitalistlike riikide

¹ Raudsepp, A. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944-1985. Lk. 36.

² Keskkooli programmid 1955./56. õppeaastaks: geograafia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955. Lk. 3.

³ Vt Lisa 1. Tabel 2.

⁴ Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1964/65. õppeaastaks: geograafia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964. Lk. 3.

⁵ Keskkooli programmid. Geograafia: 9. – 10. klass: projekt. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960. Lk. 6.

juures rahvaste võitlust oma vabaduse ja sõltumatuse eest.⁶ Majandusgeograafias on oluliseks eesmärgiks mõista, et „kahe süsteemi vahelises rahulikus majanduslikus võitluses on kindlustatud sotsialistliku süsteemi võit“.⁷

1959. aastal hakati maailmajagude geograafiat õpetama VII klassis ja õppeprogrammis enam eraldi USAle pühendatud tundide arvu välja ei toodud. Kogu Ameerika maailmajagu oli teemaks aga 14 tunnis 70-st, mis oli 20% kogu teemast. 1964. aastal tõusis tundide arv 108ni ning jagunes VI ja VII klassi vahel. Ameerikale pühendati sellest 17 tundi, mis oli 15,7% kogumahust ja seega pöörati tähelepanu vähem.⁸ 1960. aasta programmi kohaselt õpetati geograafiat IX klassis 78 tundi, millest Ühendriigid olid teemaks 5 tunnis, mis moodustas 6,4% kogu õppekavast. Kuna eelmises programmis ei olnud ainult USA kohta andmeid ja ning tundide arv on jälle ainult ühe õppeaasta kohta, siis need andmed ei ole omavahel võrreldavad. 1964. aasta majandusgeograafia tundidest rääkides muutub olukord aga veelgi keerulisemaks, sest siis varieerus see 55 tunnist linna õhtukeskkoolis kuni 85 tunnini maal asuvates tootmisõpetusega keskkoolides. Ühendriigid olid teemaks 4-5 tunnis.⁹

Õppetöös kasutati 1950ndatel ja 1960ndatel endiselt tõlkeõpikuid, kus esines mitmeid puudusi, näiteks halb tõlge, liigne detailsus, teksti vähene liigendatus ja abstraktsus.¹⁰ Kohalike originaalõpikute järgi õpetati ainult Eesti NSV geograafiat, kõigi teiste teemade puhul oli materjalide väljaandmine Nõukogude Liidu Haridusministeeriumi ainupädevuses.¹¹ 1955. aastal ilmunud maailmajagude geograafia õpikus oli Ühendriikide peatüki maht 15 lk, mis oli 8,2% protsenti, ainult veidi rohkem kui stalinismi perioodi lõpus. Järsk muutus toimus 1957. aastal, kui konkreetset USAst kirjutati ainult kolmel leheküljel, mis moodustas kogu õpikust ainult 1,5 %.¹² See oli kogu Nõukogude perioodil kõige dramaatilisem langus, mille põhjuseks võib pidada Hruštšovi tollaegset suhteliselt neutraalselt suhtumist Ühendriikidesse, kuna ta uskus, et Nõukogude Liidu tuumavõim hoiab neid vaos ja võis arvata, neile ei olnud vaja enam nii suurt tähelepanu pöörata.¹³ 1962. aasta õpikus oli lehekülgede arv taas 14, ilmselt uuesti teravnenud omavahelise konflikti tõttu, kuid see moodustas õpikust ikkagi ainult 4,9%. Ligikaudu samaks jäi see maht kuni sula perioodi

⁶ Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1964/65. õppeaastaks: geograafia. Lk. 7.

⁷ Samas. Lk. 45.

⁸ Vt Lisa 1 Tabel 2.

⁹ Vt Lisa 2. Tabel 5.

¹⁰ Nagel, V. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940-1991. Lk. 77-78.

¹¹ Samas. Lk. 101.

¹² Vt Lisa 3.

¹³ Zubok, V.M. Luhtunud impeerium. Lk. 179.

lõpuni.¹⁴ 1956. aasta majandusgeograafia õpikus oli Ühendriigid teemaks 22 lk, mis oli 8% kogumahust ning ainult veidi vähem kui 1951. aastal. Seega siin erilist muutust märgata ei ole. 1965. aasta õpikus oli USA teemaks 7,4% õpikust, seega oli muutus kogu perioodi jooksul minimaalne.¹⁵

Kuigi nn sula märkis teatud vabanemise ja progressi Nõukogude Liidu siseselt, ei olnud kindlasti tegemist sulaga külma sõja rindel, vaid riikidevahelised suhted olid isegi teravamad kui stalinismi perioodil. Tõsisemad välispoliitilised konfliktid said alguse pärast 1955. aastat kui Hruštšov oli parteisisestest võitlustest võitjana väljunud ning muutunud sisuliselt ainuvalitsejaks. Tema eesmärgiks sai alates 1956. aastast destaliniseerimine ning kapitalismi ja kommunismi pikaajaline rahumeelne koeksisteerimine ja konkurents ilma relvajõude kasutamata.¹⁶ See oli Nõukogude Liidu jaoks külma sõja teine etapp, mis järgnes ideele maailmarevolutsioonist ja kommunismi paratamatust võidust kapitalismi üle.¹⁷ Tegelik olukord oli aga väljakuulutatud rahulikust koeksisteerimisest kaugel ning 1950ndatel jätkus hoogsalt tuumarelvastuse arendamine nii USA-s kui NSVL-is ning Hruštšov ähvardas aastatel 1957-1962 Läänt korduvalt ja avalikult tuumasõjaga.¹⁸ Tuumarelvade tootmist ja katsetamist hakati piirama alles 1963. aastast alates.¹⁹

Võitlus hegemoonia eest maailmas ei jäänud ainult sõnasõjaks, vaid toimusid ka pidevad konfliktid nagu Suessi kriis, Berliini kriis ja müüri ehitamine ning tuumarelvade kasutamisele jõuti kõige lähemale 1962. aastal Kuuba kriisi ajal. Neid kriise ei ole õpikutes isegi mainitud, kuigi varasemalt näiteks Korea sõda leidis alati vähemalt äramärkimist. Jätkuvalt mainitakse aga pidevaid kapitalismi kriise, näiteks 1964. aasta majandusgeograafia õpikus kirjutatakse, et 1950ndate lõpus oli kohale jõudnud kolmas etapp ning maailmamajanduse vastolud olid järsult teravnenud.²⁰ Tegelikult enam uut kriisi ei tekkinud ning Stalini ennustatud kapitalistide omavaheline sõda jäi olemata, kuna nad olid ajaloost õppust võtnud ning panustasid varasemast rohkem julgeolekualasele ja majanduslikule koostööle.²¹ Sellest hoolimata on 1964. aastal IX klassi programmis teemaks „vastuolude kasv USA ja teiste

¹⁴ Vt Lisa 3.

¹⁵ Vt Lisa 4.

¹⁶ Zubok, V. Luhtunud impeerium. Lk. 139.

¹⁷ Lasswell, H. The Strategy of Soviet Propaganda. Proceedings of the Academy of Political Science, 1951. Vol. 24, No. 2. P. 66.

¹⁸ Gaddis, J. L. Külma sõda. Lk. 81.

¹⁹ Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Lk. 237.

²⁰ Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S. Välisriikide majandusgeograafia. I: õpik X klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964. Lk. 6.

²¹ Gaddis, J. L. Külma sõda. Lk. 128- 130.

kapitalistlike maade vahel maailmaturul.”²² Üldiselt iseloomustaski sula perioodil Ühendriikide kuvandit õpikutes riigi väidetav allakäik ja Nõukogude Liidu ilmselge ülekaal igas valdkonnas. 1965. aasta õpikus oli see sõnastatud nii, „et USA- kõige tugevam kapitalistlik riik- on ületanud oma arenemise seniidi ning asunud loojanguteele.“²³ See arusaam oli suures vastuolus tegelike näitajatega, sest hoopis NSV Liidu majanduskasv oli hakanud pärast 1958. aastat aeglustuma. See ja veel mitmedki teised põhjused, näiteks näiline järeleandmine USAle Kuuba kriisis, mis jätsid Hruštšovist mulje kui ebakompetentsest juhust, viisid tema eemaldamiseni esimese parteisekretäri kohalt 1964. aasta oktoobris ning lõpule jõudis järjekordne periood Nõukogude Liidu ajaloo.²⁴

3.2. Tööliste olukord

Tööliste elutingimustest kuvandi loomisel Ühendriikides jätkub paljusk juba varasemal perioodil käsitletud materjali kordamine ning edasiarendamine. Õppeprogrammides on teema tahaplaanile jäänud, kuna keskendutakse pigem kommunismi ja kapitalismi vahelisele võitlusele, kuid klassiline koosseis on siiski esindatud.²⁵ Varasemates õpikutes esindatud teemadest pööratakse jätkuvalt tähelepanu tööpuuduse probleemile, tööliste ekspluateerimisele ja nende viletsatele elutingimustele, lisaks veel varanduslik kihistumine.

Tööpuudusele pööratav tähelepanu vähenes võrreldes stalinismi perioodiga märgatavalt. Seda on küll korduvalt õpikutes mainitud, kuid kadunud on sellised visuaalsed kirjeldused nagu tööpuuduse tont jms. Maailmajagude geograafia õpikutes on teema vähene esindatus eriti teravalt märgatav. 1957. aastal on selle kohta kirjas vaid, et töölisel kannatavad nii tööpuuduse kui ka väga raske töö all.²⁶ Järgmises uues õpikus on tähelepanu veelgi vähenenud, kuna tööpuudus on mainitud vaid pikas töölisi vaevavate probleemide nimekirjas.²⁷ Majandusgeograafia õpikutes on töölistele üldiselt rohkem tähelepanu pööratud. Lisaks keskendutakse sellele, et Nõukogude Liidu majanduskasv oli Ühendriikide omast

²² Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1964/65. õppeaastaks: geograafia. Lk. 61.

²³ Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S. Välisriikide majandusgeograafia. III: õpik X klassile. Tallinn: Eesti Raamat, 1965. Lk. 53.

²⁴ LaFeber, W. America, Russia and the Cold War 1945-1996. P. 250.

²⁵ Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1964/65. õppeaastaks: geograafia. Lk. 6.

²⁶ Stšastnev, P; Terehhov, P. Maailmajagude füüsiline geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957. Lk. 169.

²⁷ Stšastnev, P; Terehhov, P. Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: õpik VI-VII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962. Lk. 252.

peaaegu poole suurem.²⁸ Samuti on üle pika aja taas numbriliselt välja toodud töötute ameeriklaste arv.²⁹ Sotsialistliku süsteemi edu USA ees ei olnud alati liialdus või väljamõeldis.

Kõige suuremat tähelepanu osutati sula perioodi õpikutes sellele, kuidas jaotus rikkus erinevate ühiskonnaklasside vahel ning kui suur oli kontrast töötajate ja ekspluateerijate vahel.³⁰ Majandusliku tulujaoitumise numbriline esitamine oli eriti oluline, kuna õpiku tekste peetakse üldiselt üheks kõige kontrollitumateks ja seetõttu ka usaldusväärsemateks infoallikateks. Klassiline koosseisu olemus seletatakse esimest korda lahti 1964. aasta „Välisriikide majandusgeograafia“ esimeses osas: „Kapitalistlikes maades jaguneb kogu rahvastik vastandlikeks klassideks: ühelt poolt proletariaat ja talurahvas ehk töötavad klassid, teiselt poolt kodanlus ja mõisnikud – ekspluataatorlikud klassid.“³¹ Sellist varanduslikku ja ühiskondlikku kihistumist seostatakse õpikutes ainult kapitalistlike riikidega, sotsialistlikes maades on viimased kaks väidetavalt likvideeritud. Põhikooli õpikutes on seda teemat samuti põgusalt puudutatud.³²

Tööliste madalale palgale ja elamistingimustele pööratakse võrreldes stalinismi perioodi lõpuga vähem tähelepanu. Samuti ei ole kirjeldused enam nii ilmekad ja visuaalsed, eriti 1950ndatel.³³ Teema muutub taas aktuaalsemaks 1960ndatel, mida võib seostada Berliini ja Kuuba kriisiga, mis viis Ühendriikide ja Nõukogude Liidu vahelise konflikti haripunkti. Igatahes on märgatav kuvandi muutumine negatiivsemaks. 1962. aasta õpikus on juba kirjeldatud „tööliskvartalite heakorrastamata elamuid ja räpaseid tänavaid, kus puudub igasugune rohelus.“³⁴ Kui varasemates keskkooli õpikutes ei ole viletsaid elamistingimusi isegi mainitud, siis 1965. aastal on see taas päevakorras, kuidas „Ameerika Ühendriikides on palju kesk- ja kõrgemaid koole ja eeskujuliku sisustusega haiglaid. Samas on maksud hariduse ja arstiabi eest paljudele liiga kõrged. Kallis on ka korteriüür uutes ja kaasaegsetes majades, mistõttu elavad madalapalgalised töölised sageli vanades majades.“³⁵ Veel on mainitud kasina toiduga läbiajamise vajadust.³⁶ Need lõigud ei ole võrreldavad emotsionaalsete kirjeldustega

²⁸ LaFeber, W. America, Russia and the Cold War 1945-1996. P. 193.

²⁹ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia. III. Lk. 50.

³⁰ Mamajev, I. Välisriikide majandusgeograafia õpik keskkooli VIII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. Lk. 212.

³¹ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia. I. Lk. 15.

³² Ivanov, G. I; Dobrov, A. S. Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955. Lk. 154.

³³ Stšastnev, P; Terehhov, P. Maailmajagude füüsiline geograafia, 1957. Lk. 170.

³⁴ Stšastnev, P; Terehhov, P. Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia, 1962. Lk. 255.

³⁵ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia. III. Lk. 50.

³⁶ Samas. Lk. 62.

või lausa kirjanike tsitaatidega, mida leidis stalinismi perioodil. Samas on ikkagi tegemist püüdega luua negatiivset kuvandit ameerika tööliste elutingimustest.

Kuigi tööliste hea elujärg oli Nõukogude Liidule jätkuvalt oluline ka Hruštšovi võimuloleku ajal, on siiski märgata et tähelepanu on koondunud mujale. Nende ekspluateerimist Ühendriikides mainitakse igas õpikus, et teema oleks jätkuvalt päevakohane, kuid võrreldes varasemaga ei keskenduta sellele nii põhjalikult. Pigem rõhutatakse, kuidas USA tööstuslik ja tehniline areng mõjub nende tööliklassile halvasti ja, et Ühendriikide väidetav parem elujärg on vaid vähestele kättesaadav privileeg.

3.3. Mustanahaliste olukord

Mustanahaliste teema on sula perioodil geograafiaõpikutes sama aktuaalne kui varasemalt. Nende raskest ja ebavõrdsest olukorrast kirjutatakse peamiselt rahvastiku ja majanduse peatükkides. Peamiselt keskendutaksegi mustade kehvale elamistingimustele ning nende poliitilisele ja sotsiaalsele diskrimineerimisele valgete ameeriklaste poolt. Arvuliselt hinnatakse mustanahaliste arvu ühendriikides alates 15 miljonist 1950ndate keskel kuni 19 miljonini 1960ndate alguses, mõnedes õpikutes on number ka protsentides elanikkonnast – see varieerub 8-10% vahel. Ametliku rahvaloenduse andmeil oli neid 1960. aastal 19 miljonit, kuid see ei ole täpne, kuna latiinosid loeti siis nii valgete kui mustade hulka.³⁷ Seega on ka väikesed varieeruvused õpikutes arusaadavad.

Programmides on samuti teema esindatud. 1959. aastal on VII klassi maailmajagude geograafia kursuses ette nähtud tegeleda „indiaanlaste ja neegrite olukorraga”.³⁸ 1964. aastal on see ümbersõnastatud rassiliseks ja rahvuslikuks diskrimineerimiseks, mis hõlmab probleemi laiemalt kui 1950ndatel.³⁹ Sulaperioodi keskkooli õppekavadest on „neegrite ja indiaanlaste rõhutatud seisund” välja toodud samuti 1964. aastal.⁴⁰

Mustanahaliste rasket olukorda kirjeldades on läbivaks teemaks, mis tööd ja millistes tingimustes nad teevad.⁴¹ Sarnaselt on mustanahaliste olukorrast kirjutatud ka majandusgeograafia õpikutes. Juba 1956. aastal mainitakse kuidas nad „peavad töötama

³⁷ Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Lk. 233.

³⁸ Geograafia programm: V-VIII klass: projekt. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1959. Lk. 34.

³⁹ Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1964/65. õppeaastaks: geograafia. Lk. 5.

⁴⁰ Samas. Lk. 61.

⁴¹ Stšastnev, P; Terehhov, P. Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia, 1962. Lk. 252.

põllutöölistena või rentima maad orjastavail tingimustel ning, kuidas linnades palgatakse neegreid rasketele töödele.”⁴² 1965. aastal kirjutatakse kuidas „mustanahaliste võrdõiguslikkuse eest võitleb järjekindlalt ka Ameerika Ühendriikide Kommunistlik Partei”.⁴³ Sellest teemast on põhjalikumalt juttu Teele Tulviste magistritöös⁴⁴, kuna antud perioodi ajalooõpikutes käsitleti samuti mustanahaliste ameeriklaste olukorda üsna põhjalikult.

Segregatsioon nahavärvi alusel oli USAs 1950ndatel ja 1960ndatel jätkuvalt täiesti tavaline nähtus, mille ilminguid oli nii transpordivahendites kui ka haridusasutustes. Rassi põhjal eraldamisele pandi õiguslik alus 1896. aastal Ülemkohtu otsusega, mida kutsutakse *separate but equal* (lahus, aga võrdõiguslik) ning mis oli määravaks osaks nii õiguspraktikas kui ka ameeriklaste eneseteadvuses.⁴⁵ Aastaid 1954 – 65 peavad ameeriklased ise kodanikuõiguste revolutsiooniks.⁴⁶ Seetõttu ei olnud Nõukogude propagandal tol perioodil mingeid takistusi olukorra ära kasutamisel ja ameeriklaste kui rassistide kuvandi süvendamisel, kuna tegemist oli situatsiooniga, mida taunisid ka teised Lääneriigid. Õpikutes on toonitatud, kuidas mustanahalisi ei võetud tavalistesse, valgetega samadesse, koolidesse.⁴⁷ Kontrastina rõhutati, et kui Alaska oli veel Vene valdus, siis sealsetes koolides õppisid küll venelaste ja kohalike indiaanlaste lapsed koos.⁴⁸ Keskkooli õpikutes muutub mustanahaliste teema taas mahukamaks 1960ndatel, enne on sellel pühendatud üksikud lõigud.⁴⁹ Seoses haridusega kirjutatakse ka ülikoolides ja sellest, kuidas Washingtonis seisavad vastamisi kaks ülikooli – üks valgetele, teine mustanahalistele.⁵⁰ Kuhugi ei olnud kadunud ka valgete omakohtu teema mustade üle, see oli lihtsalt väiksemas mahus ja seda ei nimetatud enam lintšikohtuks. Segregatsioonile ja rassilise diskrimineerimisele tehti ametlikult lõpp 1964. aastal, kui president Johnson allkirjastas seaduse rassilisest võrdõiguslikkusest.⁵¹ Nõukogude õpikutesse aga muutus veel 1965. aastal jõudnud ei olnud.

Ka mustanahaliste olukorra kuvandi loomisel on selgelt näha Ühendriikide ja Nõukogude Liidu omavaheliste suhete järjest pingelisemaks muutumist. 1950ndate teises pooles, kui

⁴² Mamajev, I. Välisriikide majandusgeograafia, 1956. Lk. 212.

⁴³ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia. III. Lk. 48.

⁴⁴ Tulviste, T. Ameerika Ühendriikide kuvand nõukogude perioodi eestikeelsetes ajalooõpikutes. Magistritöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2011. Lk. 40.

⁴⁵ Gerste, R. D. Ameerika otsustavad hetked. Tallinn: Kunst, 2003. Lk. 258.

⁴⁶ Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Lk. 239.

⁴⁷ Stšastnev, P; Terehhov, P. Maailmajagude füüsiline geograafia, 1957. Lk. 169.

⁴⁸ Samas. Lk. 137.

⁴⁹ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia. III. Lk. 47.

⁵⁰ Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S. Välisriikide majandusgeograafia: õpik X klassile. Tallinn: Eesti Raamat, 1965. Lk. 73.

⁵¹ Gerste, R. D. Ameerika otsustavad hetked. Lk. 262.

ilmuvad uued õpikud võrreldes stalinismi perioodi aegsetega, on rassilise diskrimineerimise teema küll päevakorras, kuid valdavalt piirdub see rahvastiku peatükis lühikese ülevaatega. Pärast Kuuba kriisi muutusid kirjeldused aga märgatavalt pikemaks ja põhjalikumaks, ning esinesid USA peatükis mitme teema all. Kuvand muutus ilmselgelt negatiivsemaks.

3.4. Imperialism

Ameerika Ühendriigid kui imperialismi kants oli sula perioodil õpikutes väga läbiv teema. Selle põhjuseks võib olla Hruštšovi püüdlus lükata ümber süüdistusi, nagu oleks ta avatuma välispoliitika poole püüeldes muutunud Lääne imperialismi suhtes liiga leebeks.⁵² Seetõttu võis alata ka ideoloogilise kontrolli tugevdamine ja kapitalismivastase võitluse intensiivistamine, mille jälgi leidub ka geograafiaõpikutes. USA kui tugevaim kapitalistlik võim oli jätkuvalt sellise propaganda peamiseks sihtmärgiks.⁵³

Programmis oli imperialismiga seoses esile toodud teemaks USA poolne sõjaliste baaside rajamine, kuid enam ei mainitud agressiooni Hiinas ja Koreas.⁵⁴ 1964. aasta programmis on VII klassi jaoks oluline kapitalistlike riikide puhul oluline teema taaskord asumaade rahvaste võitlus oma vabaduse ja sõltumatuse eest.⁵⁵ Samuti on esile toodud teema: ameerika kapitalistide püüe maailmavalitsemisele. Sama aasta majandusgeograafia programmis on seoses USAGA üldteemaks „Ameerika Ühendriigid – suurim imperialistlik riik.”⁵⁶

Nagu ka varasemal perioodil, on kõikides õpikutes üles loetletud USA koloniaalvaldused.⁵⁷ Seoses Alaskaga on mainitud, et see „avastati venelaste juhitud ekspeditsioonidel ning kuulus kuni 19. sajandi teise pooleni Venemaale”.⁵⁸ 1965. aasta õpikus on seoses valdustega järgmine lõik: „19. ja 20. sajandi vahetusel vallutas USA mitmed kolooniad: Havai saared; Filipiinid; faktiliselt muudeti asumaaks Kuuba; liideti endaga Puerto Rico; sunniti Panamat alla kirjutama mittevõrdõiguslikule lepingule, mille põhjal anastati Panama kanali tsoon. Juba varem olid Ühendriigid ostanud Tsaari- Venemaalt Alaska.”⁵⁹ Siin on samuti nähtav kuvandi

⁵² Zubok, V. Luhtunud impeerium. Lk. 179.

⁵³ Lasswell, H. The Strategy of Soviet Propaganda. Lk. 76.

⁵⁴ Geograafia programm: V-VIII klass: projekt. Lk. 34.

⁵⁵ Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1964/65. õppeaastaks: geograafia. Lk. 7.

⁵⁶ Samas. Lk. 62.

⁵⁷ Stšastnev, P; Terehhov, P. Maailmajagude füüsiline geograafia, 1957. Lk. 169.

⁵⁸ Mamajev, I. Välisriikide majandusgeograafia, 1956. Lk. 227.

⁵⁹ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia. III. Lk. 52.

järjest negatiivsemaks muutumine võrreldes stalinismi perioodiga, 1950ndate valduste üles loetlemine asendub 1965. aastaks juba kirjeldusega, kuidas asumaad omastati. Selle põhjuseks võib pidada USA ja Nõukogude liidu järjest pingelisemaks muutuvaid suhteid, eriti kui asi puudutas välisterritoriume, näiteks Kuubat.

Seoses koloniaalvaldustega on väga oluliseks teemaks ka sõjaväebaaside loomine asumaadele ja liitlaste territooriumitele.⁶⁰ Teemat on puudutatud ka 1965. aastal Ühendriikide lääneosa koloniseerimisega seoses.⁶¹

Niiöelda ametlikud kolooniad on vaid osa USA imperialistlike püüdlustega seotud teemadest. Vähemalt sama suurt tähelepanu osutatakse nendele riikidele, keda Ühendriigid majanduslikult või muul viisil toetavad.⁶² Enamikus õpikutes rõhutatakse, et see sõltuvus on rahaline tänu laenudele, mida USA neile riikidele on andnud. Poliitilise sõltuvuse all peetakse õpikutes silmas sõjaliste blokkide nagu NATO, SEATO jms loomist.⁶³ 1964. aastal nimetatakse sellist tegevust esimest korda õpikutes neokolonialismiks – „Püüdes oma nõrgenenud positsioone säilitada Aasia, Aafrika ja Ladina- Ameerika maades otsivad imperialistid eesotsas Ühendriikidega mitmesuguseid uusi, enam varjatud vorme endiste asumaade alistamiseks- neokolonialism.”⁶⁴ Selliseid süüdistusi esitades tundus NSV Liit aga unustavat Varssavi pakti ja selle sarnased „abi andmise” eesmärgid. Neil endal oli iseseisvuvatele rahvastele majandusliku ja sõjalise abi pakett, kuid Ameerika Ühendriikide sarnast tegutsemist peeti pahatahtlikuks ja isekaks.⁶⁵ Tegemist on peegelkuvandi loomisega USAst.

Sarnaselt eelmisele kahele teemale, on ka imperialismi puhul märgatav, kuidas Ühendriikide tegevuse eemärke väljaspool oma territooriumi kirjeldatakse järjest negatiivsemana. 1956. aastal pretendeerivad Ameerika imperialistid ainult maailmavalitsemisele ja soovivad, et sõjad ei lõpeks kunagi.⁶⁶ 1964. aastal on suhtumine sarnane, kuid lisaks süüdistatakse ameeriklasi selles, et nad „aitavad aktiivselt kaasa ka militarismi ja revanšismi taassünnile Lääne- Saksamaal.”⁶⁷ Tegemist oli väga tundliku teemaga, arvestades mis 30 aastat varem juhtus, ja selle eesmärgiks võib pidada soovi luua Ühendriikidest samasuguse vaenlase

⁶⁰ Mamajev, I. Välisriikide majandusgeograafia, 1956. Lk. 228.

⁶¹ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1965. Lk. 75.

⁶² Stšastnev, P; Terehhov, P. Maailmajagude füüsiline geograafia, 1957. Lk. 170.

⁶³ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia. I. Lk. 9.

⁶⁴ Samas. Lk. 9.

⁶⁵ LaFeber, W. America, Russia and the Cold War 1945-1996. P. 171.

⁶⁶ Mamajev, I. Välisriikide majandusgeograafia, 1956. Lk. 213.

⁶⁷ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia. I. Lk. 8.

kuvand kui oli Natsi- Saksamaa. Sellele ohtlikule vallutaja kuvandile vastukaaluks mainitakse aga samas õpikus, et „imperialism on asunud oma loojangu ja hävingu perioodile.”⁶⁸ Loodud kuvandites esineb seega ka suuri vastuolusid.

⁶⁸ Samas. Lk. 9.

4. STAGNATSIOONI PERIOOD 1965-1985

4.1. Perioodi üldiseloostus

Stagnatsiooni all peetakse Nõukogude Liidu ajaloos silmas eelkõige riigisisest paigalseisu ja reformide puudumist, kohati isegi varasemate uuenduste tagasipööramist. Samasugune oli olukord ka haridusvaldkonnas. Näiteks oli üheks suurimaks muudatuseks 1966. aastal senise kõrgeima liidusisese haridusorgani ümbernimetamine NSV Liidu Haridusministeeriumiks, kuid mingeid sisulisi ümberkorraldusi sellega ei kaasnenud.¹ Uueks määruseks oli 1967. aastal õpikute ja õppeabinõude nimestik, mida andis välja NSVL Haridusministeerium või liiduvabariikide haridusministeeriumid. Viimaste kinnitada olid algõpetuse, emakeele ja kirjanduse, liiduvabariikide ajaloo ja geograafia ning kunsti- ja muusikaõpetuse õpikud.² Välismaailmajagude ja – riikide geograafia õpikute väljaandmine jäi endiselt Nõukogude Liidu Haridusministeeriumi pädevusse. 70ndate teises pooles seati taaskord esiplaanile õppetöö kasvatuslikud eesmärgid.³ 1979. aastal võttis NLKP Keskkomitee vastu otsuse „Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest“, kus rõhutati, et Nõukogude Liidu tulevik sõltub suuresti ideoloogiatöö edukusest. Kirjeldati rahvusvahelist teravnenud ideoloogilist võitlust, mistõttu oli vajalik propaganda ja agitatsiooni taseme tõstmine.⁴

1967/68. õppeaasta majandusgeograafia programmis kinnitati, et sotsialistlik maailmasüsteem on kindlustanud oma majanduslikud ja poliitilised positsioonid rahvusvahelisel areenil.⁵ Maailmajagude geograafiat õpetati siis jätkuvalt nii VI kui VII klassis ning tunde oli kahel aastal kokku 104, mis oli veidi vähem kui 1964. aastal. Ameerika Ühendriigid ei olnud enam eraldi suur alapeatükk, vaid neist kirjutati Ameerika maailmajao raames, millele pühendati kokku 17 tundi. Kogu aineprogrammi mahust moodustas Ameerika 16, 3%.⁶ Need numbrid ei ole otseselt võrreldavad varasematega, mil välja olid toodud ainult USAle kui riigile pööratud tähelepanu. IX klassis oli alates 1967. aastast geograafiatunde 70, millest Ühendriigid olid teemaks 5 tunnis. See moodustas kogu aasta mahust 7, 1%, millest võib järeldada et suuri

¹ Raudsepp, A. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944-1985. Lk. 8.

² Samas. Lk. 44.

³ Nagel, V. Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940-1991. Lk. 130.

⁴ Raudsepp, A. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944-1985. Lk. 49.

⁵ Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukooli programmid 1967/68. õppeaastaks: geograafia. Tallinn: Valgus, 1967. Lk. 46.

⁶ Vt Lisa 1. Tabel 3.

muutusi ei toimunud. Alates 1969/70. õppeaastast ei olnud ka majandusgeograafias USA enam eraldi õppekavas, vaid hoopis Põhja-Ameerika manner, mis oli teemaks 70 tunnist kuues. Kuna tundide arv aastas oli sama, moodustas mandrile pühendatud tundide arv 8,6 % kogumahust,⁷ aga kuna varasemalt oli ainult USAd käsitletud peaaegu samas mahus, siis oli Ühendriikidele pühendatud tähelepanu vähenenud.

Uued muutused tulid 1975. aastal. Maailmajagude geograafia õpetamisel jäi tundide arv peaaegu samaks (105), kuid nüüd õpetati seda taas ainult VI klassis. Erinev oli ka see, et kogu Ameerika maailmajao asemel muutus eraldi teemaks Põhja- Ameerika, mida käsitleti 11 tunnis. Seega kogu aasta jooksul pühendati teemale 10,5% tundidest.⁸ Eelnevaga on keeruline võrrelda, kuna tundide arv ega teemad ei ole enam samad. Sellise programmi järgi õpetati geograafiat VI klassis kuni 1982. aastani. Siis vähendati tundide arvu 102ni ning Põhja-Ameerika teemat 10 tunnini. Kuni stagnatsiooni perioodi lõpuni oli seega Põhja- Ameerika teemaks 9,8% tundidest, mis oli varasemaga võrreldes veidi vähem.⁹ 1975. aastal toimus muutus ka majandusgeograafia õppekavas, kus kuni 1981. aastani oli tunde aastas jätkuvalt 70, kuid Ühendriigid olid taaskord eraldi teema, mida käsitleti 4 tunnis, ning mis moodustas 5,7% kogumahust. Keskkooli programmis toimus uus reform 1982. aastal, kui majandusgeograafia mahtu vähendati 68 tunnile ning teemaks olid seekord kõik kapitalistlikud maad, millele pühendati aastatel 1982 - 1983 17 tundi ja 19 tundi aastal 1984. Kogumahust moodustas esimene 25% ja teine 27,9%.¹⁰ Need numbrid ei anna kahjuks mingit ülevaadet kui paljude tundide teemaks oli konkreetselt Ameerika Ühendriigid.

Maailmajagude geograafias kasutati kuni 1970. aastani veel sula perioodil ilmunud õpikute kordustrükke. Üleüldiselt oli alates 1960ndate teisest poolest vähenenud selliste uute trükkide arv, kus võrreldes varasemaga oli suuri uuendusi. Esimeses täiesti uues õpikus ei olnud enam eraldi peatükk USA, vaid hoopis Põhja- Ameerika, millele maht oli 31 lk ning mis moodustas 11,2% õpikust.¹¹ Need numbrid ei ole teema muutuse tõttu varasematega võrreldavad. Protsent jäi veidi üle 11 kuni stagnatsiooni perioodi lõpuni. Majandusgeograafia õpikutes olid Ühendriigid jätkuvalt eraldi suur peatükk. Mingil määral uuendatud õpik ilmus selles vanuseastmes juba 1967. aastal. USAle oli pühendatud 29 lk, mis moodustas õpikust 6,9% - ligikaudu sama kui varem. Selliseks jäi maht kuni 1975. aastani, mil Ameerika Ühendriikide

⁷ Vt Lisa 2. Tabel 6.

⁸ Vt Lisa 1. Tabel 3.

⁹ Samas.

¹⁰ Vt Lisa 2. Tabel 6.

¹¹ Vt Lisa 3.

peatükk vähenes 31 leheküljelt 17, mis oli 5,1% õpikust. Umbes samaks jäi protsent kuni perioodi lõpuni.¹²

Stagnatsiooni aastatel oli NLKP juhiks ja riigi mõjuvõimsaimaks poliitikuks Leonid Brežnev ning ajastut nimetatakse nii peamiselt majanduskasvu seiskumise ning oluliste riigisiseste reformide puudumise tõttu.¹³ Selle peamiseks põhjuseks oli tolleaegsete riigijuhtide, mitte ainult Brežnevi, pädevuse puudumine ideoloogilistes küsimustes, mistõttu klammerduti vanade dogmade külge.¹⁴ Paigalseisuks ei saa neid kahte kümnendit nimetada aga Nõukogude Liidu välispoliitikas, eriti suhetes Ühendriikidega. Kõige olulisemaks eesmärgiks sel perioodil oli riikidevaheline pingelõdvendus ning tuumarelvastuse tootmise ja potentsiaalse kasutamise kontrolli alla saamine. Kahe üliriigi vaheliste suhete parandamine oli Brežnevi jaoks isiklikult väga oluline ning ta uskus eelkõige iga hinna eest tuumasõja ära hoidmisesse.¹⁵ Brežnevi olulisemateks partneriteks ja vastasteks olid selles kolm USA presidenti – Richard Nixon, Jimmy Carter ja Ronald Reagan. Nende kõigi valitsusperioode iseloomustasid erinevad pingelõdvenduse etapid. Brežnevi võimule tuleku alguses oli teravaimaks rahvusvaheliseks konfliktiks Vietnami sõda, milles Ühendriigid olid kõige suuremad kannatajad ning Nõukogude liit suurim kasusaaja.¹⁶ Vietnami sõda on mainitud ka 1971. aasta majandusgeograafia õpikus, kus USA-d süüdistatakse sõja laiendamisel Vietnami rahva vastu.¹⁷ Riikidevahelised suhted olid 1960ndate teisel poolel jätkuvalt pingelised ning olukorda ei parandanud ka NSV Liidu sissetung Tšehhoslovakkiasse 1968. aastal.¹⁸

Pingelõdvenduse esimeste lepingute jõuti 1972. aastal, kui Nixon ja Brežnev allkirjastasid strateegilise relvastuse piiramise kokkuleppe (SALT-1), tõrjeraketide leppe ning Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Liidu suhete aluspõhimõtete dokumendi.¹⁹ Sel ajal olid üliriikide vahelised suhted parimas seisus pärast 1945. aastat ning Nõukogude Liidu rahvusvaheline maine kõrgpunktis.²⁰ Seoses pingelõdvenduse eduga kadus Ameerika-vastane propaganda päevauudistest väga kiiresti ning hakati ka publitseerima hulgaliselt artikleid, mis kirjeldasid Ühendriikide eluolu ja kultuuri positiivse nurga alt.²¹ Õppeprogrammi jõudsid muutused

¹² Vt Lisa 4.

¹³ Brown, A. Kommunismi tõus ja langus. Tallinn: Varrak, 2011. Lk. 464.

¹⁴ Zubok, V.M. Luhtunud impeerium. Lk. 257.

¹⁵ Samas. Lk. 263.

¹⁶ LaFeber, W. America, Russia and the Cold War 1945-1996. P. 250.

¹⁷ Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S. Välisriikide majandusgeograafia: õpik keskkoolile. Tallinn: Valgus, 1971. Lk. 333.

¹⁸ Gaddis, J. L. Külma sõda. Lk. 198.

¹⁹ Zubok, V.M. Luhtunud Impeerium. Lk. 252.

²⁰ Samas. Lk. 252, 295.

²¹ Samas. Lk. 291.

1975/76. õppeaastal, kui käsitletavaks teemaks oli „Kahe maailmasüsteemi riikide vahelised majandussidemed kui erineva ühiskonnakorraga riikide rahuliku koosseksisteerimise alus.“²² Õpikutesse jõudis uus suund samal aastal.²³ Õpikus on kirjutatud ka riikidevaheliste lepingute sõlmimisest ning koostööst erinevates valdkondades ja lisatud on, et „See kõik vastab nii nõukogude kui ka ameerika rahva huvidele, ja veelgi enam - kogu maailma huvidele.“²⁴

Pingelõdvendus oli siiski vaid ajutine nähtus, kuna lepingus ei olnud midagi relvastuse vähendamisest ning kuhugi ei olnud kadunud riikidevahelised ideoloogilised ja poliitilised vastuolud, olukorra muutis veelgi keerulisemaks Watergate'i afääri avalikuks tulek, mistõttu president Nixon oli sunnitud ametist tagasi astuma.²⁵ See oli probleem, kuna üheks pingelõdvenduse alustalaks olid Brežnevi soojad suhted Nixoniga ning järgmiste USA presidentidega tal koostöö nii hästi ei õnnestunud. Carteril puudus kindel visioon seoses pingelõdvendusega ning Reagan seadis oma välispoliitika eesmärgiks algusest peale Nõukogude Liidule vastu astumise.²⁶ USA välispoliitika ebajärjekindlusest ning kuidas see mõjutab Nõukogude – Ameerika suhteid on kirjutatud 1978. aastal ilmunud majandusgeograafia õpikus.²⁷

Lõplikult tegi pingelõdvenduse ajastule lõpu NSV Liidu relvastatud sissetung Afganistani 1979. aastal ning 1980. aasta alguseks oli selge, et viimasel kümnendil ei oldud suudetud peatada võidurelvastumist, lõpetada üliriikide rivaliteeti Kolmanda Maailma riikides ega takistada Nõukogude Liitu kasutamast sõjalist jõudu sotsialismi „päästmiseks“.²⁸ Nn uut külma sõda iseloomustas aga olukord, kus USA ei olnud enam tuumarelvastuses ülekaalu, vaid pooled olid võrdsed.²⁹ Seega oli olukord muutumas ohtlikumaks kui 1960ndatel ning edaspidi riikidevahelised suhted vaid halvenesid, eriti pärast Brežnevi surma 1982. aastal.³⁰ Seejärel nimetas Reagan 1983. aastal NSV Liitu „kurjuse impeeriumiks“ ning pani ette strateegilise kaitse algatuse (SDI) – oli selge, et mingisugusest koostööst ei ole enam juttugi.³¹ Pärast Brežnevit sai Nõukogude Liidus võimule Andropov ja tema järel Tšernenko, kes olid

²² Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukeskkooli programmid 1975/76. õppeaastaks: geograafia. Tallinn: Valgus, 1974. Lk. 108.

²³ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia: IX klassile. Tallinn: Valgus, 1975. Lk. 6.

²⁴ Samas. Lk. 154.

²⁵ Gerste, R. D. Ameerika otsustavad hetked. Lk. 318.

²⁶ LaFeber, W. America, Russia and the Cold War 1945-1996. P. 300.

²⁷ Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S. Välisriikide majandusgeograafia: IX klassile. Tallinn: Valgus, 1978. Lk. 151.

²⁸ Gaddis, J. L. Külma sõda. Lk. 224-225.

²⁹ LaFeber, W. America, Russia and the Cold War 1945-1996. P. 283.

³⁰ Gaddis, J. L. Külma sõda. Lk. 238.

³¹ Zubok, V.M. Luhtunud impeerium. Lk. 347.

mõlemad vanad ja haiged ning ei tundnud välispoliitika vastu mingit huvi, vaid igatsesid taga Stalini aegset riigikorraldust.³² Kumbki neist ei suutnud suhteid Ühendriikidega siluda. Sellega jõudis stagnatsiooni periood Nõukogude Liidus lõpule.

4.2. Tööliste olukord

Stagnatsiooni perioodi õppeprogrammides on tööliste teema jäänud tahaplaanile võrreldes mustanahaliste olukorra ja imperialismiga. Enam ei lisandu uusi teemasid, millele seoses proletariaadi olukorraga tuleks erilist tähelepanu pöörata, kuid varasematel perioodidel käsitletud punktid ei ole ka täielikult kadunud. Peamiselt kerkib teema esile seoses Ühendriikide majanduse olukorraga ning seetõttu on kõik uuemad seisukohad esitatud IX klassi õpikutes.

Varasemalt palju enam keskendutakse sellele, kuidas tehnika areng mõjutab tööliste eluolu. Kui eelnevatel perioodidel oli tegemist vaid harva mainitud teemaga, siis nüüd on see esindatud enamikus majandusgeograafia õpikutes.³³ 1971. aastal lisandub veel väide, et sellise olukorra „tulemusena kasvab vähese sissetulekuga ameeriklaste perekondade arv.“³⁴ Teema on otseselt seotud tööpuudusega, mis on olnud esindatud seni kõigis õpikutes ning tendents on muutumatu ka stagnatsiooni perioodil.³⁵ Tegemist oli tõelise probleemiga, sest 1970ndate alguses vaevles USA tõepoolest majanduskriisis, mis oli suuresti põhjustatud Vietnami sõjas tehtavatest kulutustest.³⁶ 1984. aastal seostatakse tööpuudust esimest korda ka narkomaania ja kuritegevuse levikuga.³⁷ Tööpuuduse kasv jätkus ka edaspidi, kuna see oli 1978. aastal 6% ja 1983. aastal juba 10%.³⁸

Kuhugi ei ole õpikutest kadunud ka klassivõitluse ja tööliste eksploateerimise teema. Eksploataatorlike klasside all peetakse õpikutes silmas „hiidkodanlust (miljonärid), väikest rühma suur- ja keskkodanlust ning palgatööd kasutavaid farmereid. Eksploateeritavad on paljumiljoniline tööliklass, väiketeenistujad ja – farmerid, kes ei kasuta palgatööd.“³⁹

³² Gaddis, J. L. Külma sõda. Lk. 242.

³³ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia: õpik keskkoolile. Tallinn, Valgus, 1967. Lk. 320.

³⁴ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1971. Lk. 331.

³⁵ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1975. Lk. 143.

³⁶ Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Lk. 255-256.

³⁷ Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S. Välisriikide majandusgeograafia: IX klassile. Tallinn: Valgus, 1984. Lk. 135.

³⁸ Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Lk. 269.

³⁹ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1967. Lk. 320.

Kontrastid rikaste ja vaeste vahel on ka New Yorgi kirjeldustes– see ei erine varasemast ajast.⁴⁰ Sama teema kordub ka 1975. aasta õpikus, kuigi, selle trükki mineku ajaks olid USA ja Nõukogude Liidu suhted paremad kui eelnevatel aastakümnetel.

Päriselt loobunud ei ole ka tööliste elamistingimuste kirjeldamisest, kuigi sellele on pööratud palju vähem tähelepanu kui varasematel perioodidel.⁴¹ Sarnaselt sula ajaga on kirjutatud ka arstiabi ja hariduse kallidusest.⁴² Nüüd puuduvad aga pikad ja põhjalikud kirjeldused, millised haiglad olid jms. Edaspidi mainitakse põgusalt näiteks kallist korteriüüri, kuid enam ei ole juttu nälgivatest lastest ja lapitud riistest. Siiski on 1971. aasta majandusgeograafia õpikus pikk lõik sellest, kuidas „imperialism tänapäeval ei suuda luua [...] kindlustamata tööliste ja väikeomanikele sellist elu, kus poleks tarvis hirmu tunda homse ees.“⁴³ Tegelikult suurendati aastatel 1965-1974 sotsiaalse märgatavalt ning alla vaesuspiiri elavate inimeste arv vähenes perioodi jooksul 42% võrra.⁴⁴ Hoopis Nõukogude Liit ise ei suutnud täita 1966-1970 viisaastaplaani ning nende põllutöölised tootsid kuus korda vähem saaki kui Ühendriikide omad.⁴⁵ 1975. aasta õpikus on kõik kolm eelnevat teemat kokku võetud ühte ainsasse lausesse.⁴⁶ Siin võiks järeldada, et riikidevaheline hea läbisaamine peegeldub õpikutekstis.

4.3. Mustanahaliste olukord

Mustanahaliste diskrimineerimine rassi alusel on oluliseks teemaks geograafia programmis ka stagnatsiooni perioodil. 1969. aastal on see eraldi välja toodud majandusgeograafias.⁴⁷ 1982. aastal oli XI klassile ette nähtud ainetevaheliste seoste puhul meenutada, mida nad õppisid uusaja kursusel „neegrite rõhumisest.“⁴⁸ 1984. aasta välisriikide majandusgeograafias on mustanahaliste olukord sõnastatud kui „rassilise diskrimineerimise poliitika klassiolemus.“⁴⁹ Seega ei ole teema kuhugi kadunud, kuid vähemalt programmides on sellele keskendumine

⁴⁰ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1971. Lk. 346.

⁴¹ Korinskaja, V; Prozorov, L; Stšastnev, P. Mandrite geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Valgus, 1970. Lk. 157.

⁴² Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1967. Lk. 320.

⁴³ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1971. Lk. 331.

⁴⁴ Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Lk. 243.

⁴⁵ LaFeber, W. America, Russia and the Cold War 1945-1996. P. 268.

⁴⁶ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1975. Lk. 142.

⁴⁷ Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1969/70. õppeaastaks. Geograafia. Tallinn: Valgus, 1969. Lk. 66.

⁴⁸ Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukooli programmid: geograafia, 1982. Lk. 59.

⁴⁹ Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukooli programmid: geograafia. Tallinn: Valgus, 1984. Lk. 70.

vähenenud aastatel, kui Ühendriigid tegid Nõukogude Liiduga vähemalt mingil määral koostööd.

Õpikutes on teemad, mida mustanahaliste olukorra all käsitletakse valdavalt samad, mis eelnevatel perioodidel. Jätkuvalt on sageli kirjas väide, et „ehkki USA seaduste järgi on neegrid võrdõiguslikud kodanikud, on nad tegelikult õigusteta.“⁵⁰ See väide ignoreerib kogu progressi, mis 1960ndatel mustanahaliste võrdõiguslikkuse saavutamisel Ühendriikides toimus, kuigi ei ole selge kui teadlikud sellest Nõukogude Liidus üldse oldi. Näiteks kui rasket võitlust mustade ja vaeste õiguste saavutamiseks pidas Robert Kennedy ning kuidas see talle lõpuks elu maksma läks.⁵¹ Lisaks ei mainita juba 1964. aastal allkirjastatud segregatsiooni lõpetamise ja võrdõiguslikkuse tagamiseks vastu võetud seadust. Muutuste ignoreerimist leidub ka teistes õpikutes. Ka 1967. aasta õpikus⁵² keskendutakse pigem mustanahaliste täieõiguslikeks ja võrdseteks kodanikeks kuulutamisega 19. sajandil kaasnud probleemidele ja mitte uutele seadustele 1950ndatel ja eelkõige 1960ndatel, mille eesmärk oli varasemate vigade parandamine.

Teiseks oluliseks teemaks seoses mustanahaliste olukorraga on nende madalam elatustase. Sellest kirjutatakse nii põhi- kui ka keskkooli õpikutes.⁵³ Tegelikult elas tõepoolest kolmandik mustanahalistest ameeriklastest allpool vaesuspiiri.⁵⁴ Samas ei pööranud Nõukogude võimuladvik erilist tähelepanu nende enda ühiskonnas juba aastakümneid levivale antisemitismile ning Brežnevi puiklemist seoses juutide väljarände lubamisega, võib pidada üheks pingelõdvenduse läbikukkumise põhjuseks.⁵⁵

VI klassi õpikus tunnistatakse muutusi mustanahaliste olukorras esimest korda 1982. aastal. 1970. aastal on rahvastiku teemas kirjas, et „trammides, bussides, restoranides ja kohvikutes on sageli näha häbiväärset silti „ainult valgetele“.“⁵⁶ 12 aastat hiljem on selle lause algusesse lisandunud sõnapaar „veel hiljaaegu.“⁵⁷ Iga järgneva uue õpikuga pööratakse afroameeriklastele järjest vähem tähelepanu. Suhteliselt neutraalselt mainitakse, kuidas „Lõunas on säilinud veel vähesel määral kroppereid, kuid enamik mustasid lahkuvad maalt ja asuvad elama linnadesse.“⁵⁸

⁵⁰ Korinskaja, V; jt. Mandrite geograafia, 1970. Lk. 149.

⁵¹ Gerste, R. D. Ameerika otsustavad hetked. Lk. 290-293.

⁵² Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1967. Lk. 318.

⁵³ Korinskaja, V; jt. Mandrite geograafia, 1970. Lk. 149.

⁵⁴ Jenkins, P. Ameerika Ühendriikide ajalugu. Lk. 243.

⁵⁵ Zubok, V.M. Luhtunud impeerium. Lk. 299-301.

⁵⁶ Korinskaja, V; jt. Mandrite geograafia, 1970. Lk. 149.

⁵⁷ Korinskaja, V; jt. Mandrite geograafia, 1982. Lk. 129.

⁵⁸ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1975. Lk. 152.

4.4. Imperialism

Imperialism Ameerika Ühendriikides oli stagnatsiooni perioodil geograafiaõpikutes sama oluline teema kui kõigil varasematel perioodidel, sellel keskenduti isegi rohkem kui tööliste ja mustanahaliste olukorrale. Hoolimata Brežnevi soovist USAga suhteid parandada oli Ameerika jätkuvalt peamine vaenlane ning mingit ideoloogilist lähenemist ei toimunud.⁵⁹ Rahvusvahelised suhted kajastuvad ka õppeprogrammides.

1967. aastal oli geograafia õppekavas üheks olulisemaks temaks „Ameerika imperialism-tänapäeva kolonialismi tugisammas.“⁶⁰ Sellest ei loobunud ka 1975. aastal kui ametlikult püüeldi veel pingelõdvenduse poole.⁶¹

Imperialismi puhul ei saadud kuidagi mööda asumaade temast. 1970. aastal on kirjutati, et Ühendriikidele kuuluvad Alaska poolsaar ja Aleuudi saarestik ning, et nad on hõivanud ka Panama kanali.⁶² 1975. aasta õpikus, aga tuuakse esile, et hoolimata valduste väikesest pindalast on neil strateegiliselt suur tähtsus.⁶³ 1984. aastal on taaskord temaks, et „Sõjalist üleolekut taotledes ja teistele maadele oma tahet peale surudes sekkub USA ülbelt ilma igasuguse aluseta paljude teiste riikide siseasjadesse oma „eluliste huvide“ sildi all. [...] Ameerika Ühendriigid rajavad eelkõige neis piirkondades sõjalisi baase ning hoiavad kohal suuri väekontingente, mis soodustab rahvusvahelise pinge säilimist.“⁶⁴

Uus teema, millele varasemast enam keskendutakse, on Kuuba. 1982. aasta mandrite geograafia õpikus mainitakse korduvalt, kuidas sotsialistlik riik on säilitanud oma vabaduse võitluses USAga.⁶⁵ Kaudselt on viidatud ka Kuuba raketikriisile kui 1967. aasta õpikus mainitakse, et „viimastel aastatel on Florida rahulikku elu häirinud raketipolügooni rajamine Kennedy neemele ja sõjaväebaasid.“⁶⁶

Imperialismi teema on tugevalt seotud pingelõdvendusega. 1972. aasta majandusgeograafia õpikus kirjeldatakse pikalt, kuidas ameerika imperialism püüab valitseda kõikjal ja segada end teiste rahvaste asjadesse. Arvestades, kui oluline oli Brežnevile tol ajal heade suhete loomine Ühendriikidega, võiks eeldada, et sellele teemale oleks lähenetud neutraalsemalt. 1984. aastal

⁵⁹ Zubok, V.M. Luhtunud impeerium. Lk. 284.

⁶⁰ Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukooli programmid 1967/68. õppeaastaks: geograafia. Lk. 28, 59.

⁶¹ Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukeskkooli programmid 1975/76. õppeaastaks: geograafia. Lk. 92-93.

⁶² Korinskaja, V; jt. Mandrite geograafia, 1970. Lk. 149.

⁶³ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1975. Lk. 153.

⁶⁴ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1984. Lk. 11.

⁶⁵ Korinskaja, V; jt. Mandrite geograafia, 1982. Lk. 141.

⁶⁶ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1967. Lk. 338.

pärast pingelõdvenduse läbikukkumist jõutakse ka õpikutes taas kahe süsteemi omavahelise võitluseni maailmapoliitikas.⁶⁷ Samuti kirjutatakse, kuidas üleriikide suhetes toimus pööre normaliseerumise poole, ent 1970ndate lõpus muutus USA imperialismi poliitika järsult agressiivsemaks ning rahvusvaheline pinge tõusis taas märgatavalt.⁶⁸

Nii tehakse Ühendriigid suhete jähinemises ainusüüdlaseks ning ignoreeritakse täielikult seda, et kumbki riik ei kavatsenudki kunagi relvastumist lõpetada.⁶⁹ Riikidevaheliste suhete ebastabiilsus on õpikutes teemaks ka hiljem. Aktiveerunud pingelõdvenduse vastaste all peetakse ilmselt silmas eelkõige president Reaganit, kelle jaoks ei olnud üleriikide suhete stabiilsus kõigest muust tähtsam, nagu oli olnud 1970ndatel valdavaks ideeks.⁷⁰ Tema ja ta valitsuse eesmärgiks sai ka tegelikkuses Nõukogude Liidule igal võimalikul viisil vastu astumine.⁷¹

⁶⁷ Artemjeva, A; jt. Välisriikide majandusgeograafia, 1984. Lk. 10.

⁶⁸ Samas. Lk. 11.

⁶⁹ LaFeber, W. America, Russia and the Cold War 1945-1996. P. 270.

⁷⁰ Gaddis, J.L. Külma sõda. Lk. 239.

⁷¹ LaFeber, W. America, Russia and the Cold War 1945-1996. P. 300.

KOKKUVÕTE

Nõukogude Liidu kommunistlikus ühiskonnas oli haridus üheks peamiseks ja süstemaatilisemaks vahendiks ideoloogia levitamisel. Peamiselt kasutati selleks õpikuid, kuna need on sageli inimeste jaoks esmase teabe allikateks. Ameerika Ühendriikidest soovitud kuvandi loomisel olid õpikud kasulikud propagandavahendid, kuna nooremad inimesed on üldiselt kuvanditele vastuvõtlikumad. Geograafia on ideoloogiliseks propagandatöökso sobiv õppeaine, sest selle kaudu antakse üsna lai ja põhjalik pilt nii enda kui teiste ühiskondadest. Uurida saab pigem, millist kuvandit edastada püüti, kui kas ja millisel kujul see omaks võeti. Ühendriikide kuvandi loomise oluliseks aluseks oli meie versus nemad vastanduse loomine, mille puhul Nõukogude ühiskond oli ilmselgelt positiivne meie. NSV Liidu haridussüsteemi eesmärgiks oli algusest peale oma kodanikes nõukogude patriotismi kasvatamine, hiljem täiendati seda ideelise kasvatustööga. Kõigis uuritud geograafiaõpikutes olid aastate lõikes esindatud konkreetsed teemad, mille ideoloogiline laetus oli enamusega võrreldes märgatavalt kõrgem. Kogu uuritava perioodi vältel olid kasutuses üleliidulised tõlkeõpikud, seega kohalikel haridusasutustel ei olnud õpikute sisu suhtes mingit kaasaráákimisõigust, vähemalt mitte välisriikide geograafia puhul.

Kvantitatiivse analüüsi tulemusi on terve töö lõikes praktiliselt võimatu võrrelda. Selle põhjuseks oli pidev teemade muutus – kas Ameerika Ühendriigid, Põhja- Ameerika manner või kogu Ameerika maailmajagu ning mõnes õpikus olid kõik arenenud kapitalistlikud riigid ühes peatükis. Perioodi siseselt toimus muutusi korduvalt ning oli võimalik luua seoseid sellega, kas Ühendriigid olid hetkel Nõukogude Liidu jaoks oluline teema või olid nad mingil põhjusel tahaplaanile jäänud.

Kvalitatiivse analüüsi tulemuste põhjal saab teha veidi üldistavamaid järeldusi. Kõige neutraalsem, või isegi positiivsem on USA kuvand sõjajärgselt perioodil, umbes kuni 1948. aastani, mil ameeriklasi kujutatakse veel kui liitlasi või koguni päästjaid Teise maailmasõja sündmustes. See on otseses seoses külma sõja algusega. Kuni stalinismi perioodi lõpuni muutub kuvand aina negatiivsemaks, Ühendriike süüdistatakse sekkumises Korea sõtta ja rõhutatakse sotsialistliku süsteemi üleolekut kapitalistlikust. Pärast Hruštsovi võimule tulekut hakatakse keskenduma juba ideele, et sotsialismi võit on kindlustatud ning eesmärgiks seatakse maailmarevolutsiooni asemel rahumeelne koosseksisteerimine ja konkurents. Sellest hoolimata oli sula perioodil pidev tuumasõja puhkemise oht. Märgatav kuvandi

negatiivsemaks muutumine toimub taaskord pärast Kuuba kriisi kui riikidevahelised suhted olid eriti teravad. Sarnaseks jäi kuvand õpikutes kuni 1970ndate keskpaigani kui riikidevahelise pingelõdvenduse tulemusena hakkas ka õpikutes USAsse suhtumine positiivsemaks muutuma. Kestis see küll lühikest aega, kuna 1980ndate alguseks olid suhted taas jahenenud ning see peegeldus omakorda kuvandi negatiivsemaks muutumises.

Kolme peamise vaatluse all olnud kuvandi puhul olid sarnased teemad läbivaks kõikide ajaperioodide lõikes. Tööliste olukorra puhul olid tähelepanu keskpunktis nende ekspluateerimine kapitalistide poolt, tööpuudus ning kehvad elutingimused. Kuigi kõik need teemad olid alati esindatud, siis vähenes neile pööratav tähelepanu iga perioodiga ning pikkadest emotsionaalsetest kirjeldustest said lõpuks üksikud laused, millest võib järeldada, et Nõukogude riigi arenedes muutust klassivõitluse teema, vähemalt seoses Ühendriikidega, aina ebaolulisemaks. Samuti oli kogu aeg aktuaalne mustanahaliste ameeriklaste olukord USAs. Sellele pöörati kõige suuremat tähelepanu sula perioodil, mis oli mõistetav, kuna teema oli siis aktuaalne ka Ühendriikides endas - mida rohkem sellele tähelepanu juhiti, seda kergem oli luua negatiivset kuvandit afroameeriklaste kohtlemisest Ühendriikides. See oli lisaks suurepärase võimalus juhtida tähelepanu eemale juutide ja teisitimõtlejaid diskrimineerimisest Nõukogude Liidu siseselt. Imperialismi puhul osutatakse teemale järjest rohkem tähelepanu. Eriti hakati USA maailmavallutamise plaanidele keskenduma alates 1950ndatest. Sula perioodil suurenes nii imperialismile pühendatud maht kui ka kuvand muutus märgatavalt negatiivsemaks. Stagnatsiooni perioodil oli kõikumine kõige suurem, sest kuni 1970ndate keskpaigani oli valdavaks kuvandi positiivsemaks muutumine, kuigi Ühendriikide süüdistamist imperialismis ei lõpetatud kunagi täielikult. Selle põhjuseks võib pidada ideoloogilisi erinevusi, kuna kommunismi kohaselt peaksid kõik rahvad olema vabad ja võrdsed. Pärast pingelõdvenduse läbikukkumist kerkis aga taaskord esile kahe maailmasüsteemi vaheline võitlus ning see, kuidas USA teiste siseasjadesse sekkub ning neid oma kontrollile püüab allutada.

Kolme kommunismi ideoloogiale olulise teema kajastamise uurimine õpikutes annab ülevaate, kuidas nende tähtsus suurenes või vähenes ja Ameerika Ühendriikide kuvand muutus. Suuremaid muutusi saab seostada külma sõja sündmuste ning riikidevaheliste suhete seisuga, kuigi nende tagajärjed jõudsid õpikutesse väikese hilinemisega. Uurimuse põhjal saab teha järelduse, et vaenlase kuvand muutub vastavalt sellele, milline on omavaheline läbisaamine.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

ALLIKAD

Õpikud

- **Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S.** Välisriikide majandusgeograafia. I: õpik X klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.
- **Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S.** Välisriikide majandusgeograafia. III: õpik X klassile. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- **Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S.** Välisriikide majandusgeograafia: õpik X klassile. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- **Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S.** Välisriikide majandusgeograafia: õpik keskkoolile. Tallinn, Valgus, 1967.
- **Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S.** Välisriikide majandusgeograafia: õpik keskkoolile. Tallinn: Valgus, 1971.
- **Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S.** Välisriikide majandusgeograafia: IX klassile. Tallinn: Valgus, 1975.
- **Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S.** Välisriikide majandusgeograafia: IX klassile. Tallinn: Valgus, 1978.
- **Artemjeva, A; Maksakovski, V; Rakovski, S.** Välisriikide majandusgeograafia: IX klassile. Tallinn: Valgus, 1984.
- **Ivanov, G.** Maailmajagude geograafia keskkooli VI klassile: Aasia, Aafrika, Ameerika, Austraalia. Tallinn: Pedagoogiline kirjastus, 1946.
- **Ivanov, G.** Maailmajagude geograafia keskkooli VI klassile: Aasia, Aafrika, Ameerika, Austraalia. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1948.
- **Ivanov, G.; Dobrov, A.** Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950.
- **Ivanov, G.; Dobrov, A.** Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951.
- **Ivanov, G.; Dobrov, A.** Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953.

- **Ivanov, G. I; Dobrov, A. S.** Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955.
- **Korinskaja, V; Prozorov, L; Stšastnev, P.** Mandrite geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Valgus, 1970.
- **Korinskaja, V; Prozorov, L; Stšastnev, P.** Mandrite geograafia: VI klass. Tallinn: Valgus, 1982.
- **Mamajev, I.** Välisriikide majandusgeograafia õpik keskkooli VIII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.
- **Stšastnev, P; Terehhov, P.** Maailmajagude füüsiline geograafia: õpik VI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957.
- **Stšastnev, P; Terehhov, P.** Maailmajagude ja tähtsamate välisriikide geograafia: õpik VI-VII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.
- **Vitver, I.** Kapitalistlike riikide majandusgeograafia. 2. Osa: keskkooli IX klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1946.
- **Vitver, I.** Kapitalistlike riikide majandusgeograafia. 2. Osa: keskkooli IX klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1948.
- **Vitver, I.** Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1949.
- **Vitver, I.** Välisriikide majandusgeograafia keskkooli IX klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951.

Programmid ja õppekavad

- **Keskkooli õppekavad: maateadus.** Tallinn: RK Pedagoogiline kirjandus, 1945
- **Keskkooli õppekavad: maateadus.** Tallinn: RK Pedagoogiline kirjandus, 1946
- **Alg- ja keskkooli programmid: geograafia: 1948/49. õppeaastaks.** Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1948.
- **Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1950/51. õppeaastaks: geograafia.** Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950
- **Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1951/52. õppeaastaks: geograafia.** Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951
- **Keskkooli programmid 1955./56. õppeaastaks: geograafia.** Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955

- **Geograafia programm: V-VIII klass: projekt.** Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1959
- **Keskkooli programmid. Geograafia: 9. – 10. klass: projekt.** Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960
- **Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1964/65. õppeaastaks: geograafia.** Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.
- **Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukooli programmid 1967/68. õppeaastaks: geograafia.** Tallinn: Valgus, 1967
- **Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukeskkooli programmid 1975/76. õppeaastaks: geograafia.** Tallinn: Valgus, 1974
- **Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1969/70. õppeaastaks.** Geograafia. Tallinn: Valgus, 1969
- **Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukooli programmid: geograafia.** Tallinn: Valgus, 1982.
- **Kaheksaklassilise kooli, keskkooli ja õhtukooli programmid: geograafia.** Tallinn: Valgus, 1984.

KIRJANDUS

- **Allport, G. W.** The Nature of Prejudice. Garden City, N.Y: Doubleday, 1958.
- **Beller, M.** Perception, Image, Imagology. // Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters, a Critical Survey. Beller, M; Leerssen, J. (toim.) Amsterdam: Rodopi, 2007.
- **Beller, M.** Stereotype. // Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters, a Critical Survey. Beller, M; Leerssen, J. (toim.) Amsterdam: Rodopi, 2007.
- **Berger, P; Luckmann, T.** The Social Construction of Reality: a Treatise in the Sociology of Knowledge. London: Penguin Books, 1991.
- **Boulding, K. E.** The Image: Knowledge in Life and Society. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1973.
- **Brown, A.** Kommunisti tõus ja langus. Tallinn: Varrak, 2011.
- **Chomsky, N.** Meedia ja võim: propaganda silmapaistvam saavutused. Tallinn: Konn, 2006.

- **Crawford, K.** The Role and Purpose of Textbooks. *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*. Vol 3. Nr 2, 2003. URL=
<http://centres.exeter.ac.uk/historyresource/journal6/6contents.htm>. (01.11.2014)
- **Dennis, E. E; Gerbner, G; Zassoursky, Y.N.** Beyond the Cold War. Newbury Park: Sage Publications, 1991.
- **Ellul, J.** Propaganda: the Formation of Men's Attitudes. New York: Vintage, 1973.
- **Ellul, J.** Propaganda tunnusjooned. // Propagandast ja mõjustamisest: uusi ja klassikalisi käsitlusi. Jowett, G; O'Donnell, V. (toim.) Tallinn: Tänapäev, 2011.
- **Fält, O. K.** Introduction.// Looking at the Other- Historical Study of Images in Theory and Practise. Alenius, K; Fält, O. K; Jalagin, S. Oulu: Olulu University Press, 2002.
- **Fält, O. K.** Theoretical Roots of the Study of Images. *Imagology and Cross-Cultural Encounters in History*. Alenius, K; Fält, O. K; Mertaniemi, M. (toim). Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2008.
- **Gaddis, J. L.** Külm sõda. Tallinn: Tänapäev, 2007.
- **Gerste, R. D.** Ameerika otsustavad hetked. Tallinn: Kunst, 2003.
- **Grönholm, P.** Jutustus ja argumentatsioon. Diskursusanalüüs nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates. // Ajaloolise tõe otsinguil, II. Suur kunst metodoloogia: 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi "Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme" materjalid. Enn Tarvel (toim.) Tallinn: Umara, 2000.
- **Hagopian, M.** Režiimid, liikumised, ideoloogiad: Võrdlev sissejuhatus poliitikateadusesse. Tallinn: Olion, 1993.
- **Hiimaa, K.** Aafrika imago eestikeelss trükisõnas. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2009.
- **Hoffer, C. R.** A Sociological Analysis of Propaganda. *Social Forces*, 1942, Vol. 20, No. 4, pp. 445-448.
- **Holmgren, A; Lindmark, D.** Methods on Swedish History Textbook research. // Alalyzing textbooks: Methodological isuses. *International Society for the Didactics of History Yearbook*. Erdmann, E; Popp, S; Schumann, J. (toim) Schwalbach: Wochenschau Verlag, 2011
- **Hutton, D. S; Mehlinger, H. D.** International Textbook Revision.// Perceptions of History. *International Textbook Research on Britain, Germany and United States*. Bergharn, V.R; Schissler, H. (toim.). Oxford/New York/Hamburg: Berg, 1987.

- **Institute for Propaganda Analysis.** How to Detect Propaganda. // Propaganda. Jackall, R. (toim.). New York: New York University Press, 1995
- **Jackall, R.** Introduction. // Propaganda. Jackall, R. (toim.) New York: New York University Press, 1995.
- **Jenkins, P.** Ameerika Ühendriikide ajalugu. Tallinn: Valgus, 2005.
- **Karjahärm, T.** Ajaloolase käsiraamat. Tallinn: Argo, 2004. Lk. 124
- **Kits, A.** Eesti üldhariduskoolide õpikutest sõjajärgseil aastail 1944-1949.// Kooliraamatu arengust Eestis: 12.-14. märtsini 1992 Tartus toimunud Eesti kooliajaloo V konverentsi materjalid. Laido, E; Laul, E; Linnamägi, M (toim.) Tartu: Tartu Ülikooli Eesti ajaloo kateeder, Eesti Pedagoogikamuuseum, B.G. Forseliuse Selts, 1996.
- **LaFeber, W.** America, Russia and the Cold War 1945-1996. New York: McGraw-Hill, 1997.
- **Laherand, M.** Kvalitatiivne uurimisviis. Tallinn: OÜ Infotrükk, 2008.
- **Lasswell, H. D.** Propaganda. // Propaganda. Jackall, R. (toim.) New York: New York University Press, 1995.
- **Lasswell, H. D.** The Strategy of Soviet Propaganda. Proceedings of the Academy of Political Science, 1951. Vol. 24, No. 2.
- **Laul, E.** Õpiku kohast rahvuslikus kultuuris.// Kooliraamatu arengust Eestis. B. G. Forseliuse Seltsi toimetised. Tartu: B. G. Forseliuse Selts, 1996.
- **Le Bon, G.** Hulkade psühholoogia. Tallinn: Perioodika, 1991.
- **Leerssen, J.** Image. // Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters, a Critical Survey. Beller, M; Leerssen, J. (toim.) Amsterdam: Rodopi, 2007.
- **Leerssen, J.** Imagology: History and Method. // Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters, a Critical Survey. Beller, M; Leerssen, J. (toim.) Amsterdam: Rodopi, 2007.
- **Linebarger, P.** Psühholoogilise sõja otstarve.// Propagandast ja mõjustamisest: uusi ja klassikalisi käsitusi. Jowett, G; O'Donnell, V. (toim.) Tallinn: Tänapäev, 2011.
- **Lippmann, W.** Public Opinion. Santa Monica: BN Publishing, 2007.
- **Nagel, V.** Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940-1991. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 2006.

- **Nicholls, J.** Methods in School Textbook Research. International Journal of Historical Learning, Teaching and Research. Vol 3. Nr 2, 2003. URL=
<http://centres.exeter.ac.uk/historyresource/journal6/6contents.htm>. (02.01.2015)
- **Peetersoo, P.** Kas „Teine“ on alati negatiivne? Vikerkaar 20 (10-11), lk. 109-117.
- **Pingel, F.** Annex: Practical Advice for Textbook Reviewers. // UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. Pingel, F. (toim.) Paris: Braunschweig, 2010.
- **Pingel, F.** How to Conduct a Project: Methodological Issues and Practical Guidelines. The Stages in an International Textbook Study. // UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. Pingel, F. (toim.) Paris: Braunschweig, 2010.
- **Pratkanis, A; Aronson, E.** Age of Propaganda: the Everyday Use and Abuse of Persuasion. New York: Freeman, 1992.
- **Raudsepp, A.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944-1985. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2005.
- **Raudsepp, A; Hiimaa, K.** Vaenlase kuvandi loomine 1920.-1930. aastate NSVL eestikeelses õppekirjanduses. Tuna, 2013, nr 2, lk. 84-96.
- **Rigney, A.** Representation. // Imagology: the Cultural Construction and Literary Representation of National Characters, a Critical Survey. Beller, M; Leerssen, J. (toim.) Amsterdam: Rodopi, 2007.
- **Sorenson, T. C.** Meist saavad propagandistid. // Propagandast ja mõjustamisest: uusi ja klassikalisi käsitlusi. Jowett, G; O'Donnell, V. (toim.) Tallinn: Tänapäev, 2011.
- **Sušova, V.** Images of Domination: Representation of Ethnic Hierarchies in Russian Geography Textbooks in 1875-1918. // Imagology and Cross-Cultural Encounters in History. Alenius, K; Fält, O. K; Mertaniemi, M. (toim). Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, 2008.
- **Zassoursky, Y.N.** Chaning Images of the Soviet Union and the United states.// Beyond the Cold War. Dennis, E. E; Gerbner, G; Zassoursky, Y.N. (toim.) Newbury Park: Sage Publications, 1991.
- **Zubok, V.** Luhtunud impeerium: Nõukogude Liit külmas sõjas alates Stalinist kuni Gorbatšovini. Tallinn: Tänapäev, 2010.
- **Zur, O.** The Love of Hating: The Psychology of Enmity. History of European Ideas. 1991, Vol 13. Nr 4, pp 345-369.
- **Tamm, M.** Kas ajaloolased kirjutavad tõtt? Haridus, 2005, 5, lk 18-20.

- **Tarvel, E.** Ajaloolase analüüsist. // Ajaloolise tõe otsingul, II. Suur kunst metodoloogia: 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi "Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme" materjalid. Enn Tarvel (toim.) Tallinn: Umara, 2000.
- **Taylor, P.** Mõtteel: propaganda ajalugu vanaajast tänapäevani. Tallinn: Eesti Ajalehed, 2011.
- **Tükk, A.** Õpetaja ja Nõukogude ühiskond. // 300 aastat pedagoogikaharidust Eestis: konverentsi ettekanded. Laul, E. (toim). Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1984.
- **Van Dijk, T. A.** Ideoloogia multidistsiplinaarne käsitus. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2005.
- **Wooddy, C.H.** Education and Propaganda. Annals of the American Academy of Political and Social Science. 1935, Vol 179, pp. 227-239.
- **Wunsch, S.** Image Research and the Enemy Image: The Soviet Union in Finnish Newspapers during Winter War (November 30, 1939- March 13, 1940). // Looking at the Other- Historical Study of Images in Theory and Practise. Alenius, K; Fält, O. K; Jalagin, S. Oulu: Oulu University Press, 2002.

KÄSIKIRJALISED UURIMUSED

- **Kukk, K.** Riikide ja rahvaste kuvandid Saksa okupatsiooni aegsetes Eesti ajaloo- ja geograafiaõpikutes. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2011.
- **Mõistlik, A.** Nõukogude naiseideaal Eesti ajakirjanduses 1950. aastatel ja 1970. Aastate teisel poolel. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 2003.
- **Randmaa, L.** Põhjamaade kuvand eestikeelsetes geograafia- ja ajalooõpikutes 1849-1939. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013.
- **Tulviste, T.** Ameerika Ühendriikide kuvand nõukogude perioodi eestikeelsetes ajalooõpikutes. Magistritöö. Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2011.

LISAD

Lisa 1

Ameerika Ühendriikidele pühendatud osa geograafiatundide kogumahust
põhikooli astmes

Tabel 1. Geograafiatundide arv põhikooli astmes 1944-1953

Aasta	Geograafiatunde kokku	Ameerika maailmajagu	% mahust	Ameerika Ühendriigid	% mahust
1945	66	14	21,2	6	9,1
1946	66	14	21,2	6	9,1
1948	62	9	14,5	2	3,2
1951	82	10	12,2	4	4,9

Tabel 2. Geograafiatundide arv põhikooli astmes 1953-1965

Aasta	Geograafiatunde kokku	Ameerika maailmajagu	% mahust
1955	66	11	16,7
1959	70	14	20
1964	108	17	15,7

Tabel 3. Geograafiatundide arv põhikooli astmes 1965-1985

Aasta	Geograafiatundide arv	Ameerika maailmajagu	% mahust	Põhja- Ameerika	% mahust
1967	104	17	16,3	-	-
1969	104	17	16,3	-	-

1970	34 (ainult VII klass)	17	50	-	-
1972	105	-	-	11	10,5
1975	105	-	-	11	10,5
1977	105	-	-	11	10,5
1979	105	-	-	11	10,5
1981	105	-	-	11	10,5
1982	102	-	-	10	9,8
1984	102	-	-	10	9,8

Lisa 2

Ameerika Ühendriikidele pühendatud osa geograafiatundide kogumahust keskkooli astmes

Tabel 4. Geograafiatundide arv keskkooli astmes 1944-1953

Aasta	Geograafiatunde kokku	Ameerika maailmajagu	% mahust	Ameerika Ühendriigid	% mahust
1945	66	11	16,7	-	-
1946	66	11	16,7	-	-
1948	66	11	16,7	-	-
1950	82	11	13,4	7	8,5
1951	82	11	13,4	7	8,5

Tabel 5. Geograafiatundide arv keskkooli astmes 1953-1965

Aasta	Geograafiatunde kokku	Ameerika maailmajagu	% mahust	Ameerika Ühendriigid	% mahust
1955	82	11	13,4	-	-
1960	78	10	12,8	5	6,4
1964	55-85	10-12	14,1-18,2	4-5	5,9-7,3

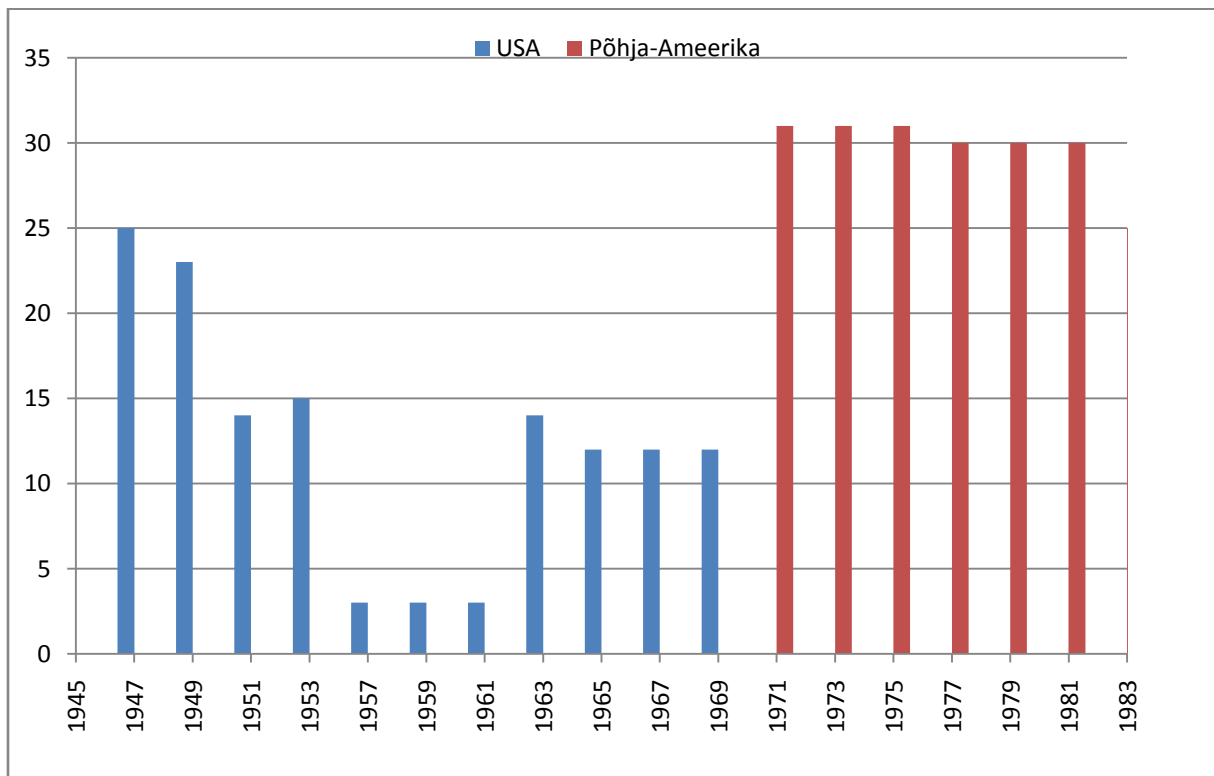
Tabel 6. Geograafiatundide arv keskkooli astmes 1965-1985

Aasta	Geograafia-tunde kokku	Ameerika maailmajagu	% mahust	Põhja-Ameerika	% mahust	Kap riigid	%	USA	%
1967	70	10	14,3	-	-	-	-	5	7,1
1969	70	-	-	6	8,6	.	-	-	-
1970	70	-	-	6	8,6	-	-	-	-

1972	70	-	-	6	8,6	-	-	-	-
1975	70	-	-	-	-	20	28,6	4	5,7
1977	70	-	-	-	-	20	28,6	4	5,7
1979	70	-	-	-	-	-	-	4	5,7
1981	70	-	-	-	-	-	-	4	5,7
1982	68	-	-	-	-	17	25	-	-
1984	68	-	-	-	-	19	27,9	-	-

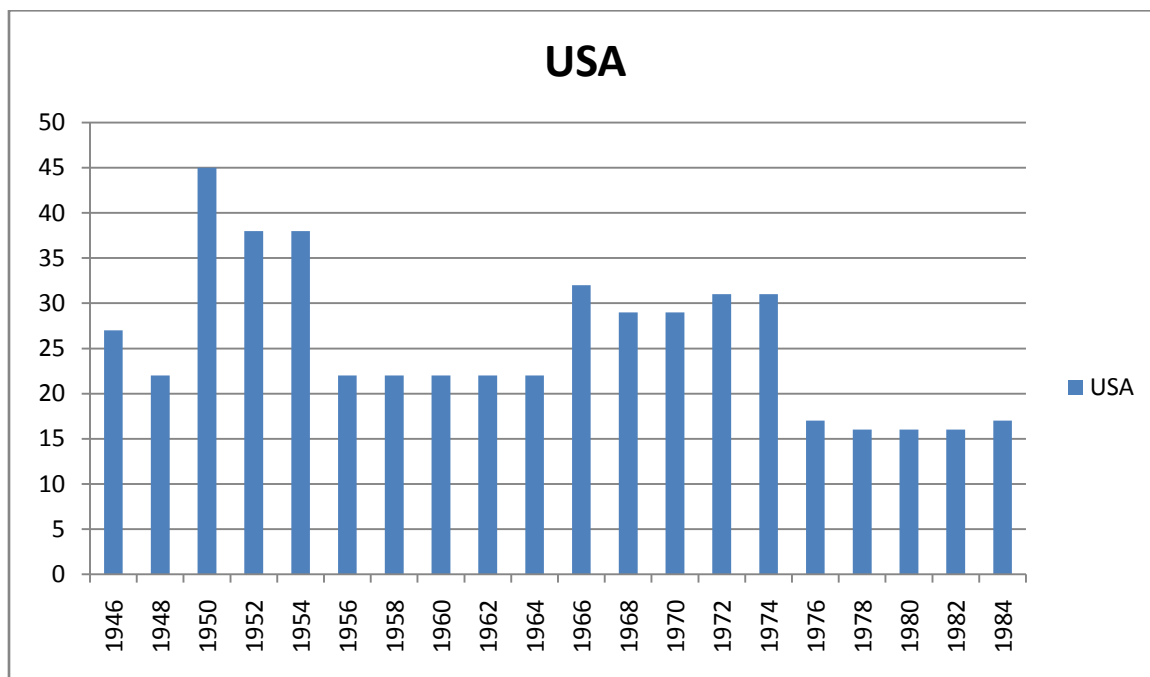
Lisa 3

Ameerika Ühendriikidele ja Põhja-Ameerikale pühendatud lehekülgede arv
põhikooli geograafiaõpikutes

Lisa 4

Ameerika Ühendriikidele pühendatud leheküljed keskkooli geograafiaõpikutes

SUMMARY

Image of the United States of America in geography textbooks published in Estonian SSR from 1944 to 1985

Researching the images of foreign countries in textbooks is a fairly new research field, and very little works have been written about it in Estonia. The important thing about Soviet school system is that it was used as very effective instrument of propaganda with the purpose to spread and to confirm communist ideology and to raise the students in the spirit of Soviet patriotism. The aim of this work is to study the image of the USA in geography textbooks that were published during most of the Soviet period. The books are written in Estonian but were translated from Russian and used in all the Soviet States. The USA is mainly a theme in sixth and ninth grade textbooks, so I chose to analyze these. This paper focuses mostly on how the image changed during the different time periods and how those changes were related to international relations during the Cold War, especially between Soviet Union and United States. Because of the ideological confrontation between the two superpowers the image of the enemy is also an important part of this paper.

The theoretical part of the paper defines and explains the terms and concepts, like ideology, image and propaganda, it is based on. Next three chapters each concentrates on a specific time period in Soviet Estonia's history. Both quantitative and qualitative methods have been used in this research. I analyzed, using the curriculums, how many lessons during the year were focused on the US and how big of a proportion it was of overall lessons. The second thing that was calculated was how much space the US theme took in textbooks and how large was the percentage of whole. The qualitative analyses focused more on whether and how thoroughly were the events of the Cold War represented in textbooks. The three main themes which images were analyzed were the situation of labour, situation of African Americans and the imperialism of the United States. As the result of the research it is possible to say that changes in image towards more positive or negative direction can be attributed to changes in the relationship between two countries. When they cooperated, like after the Second World War, the textbooks focused less on the negatives aspects and problems in the US and the image was more neutral and less descriptive. During, or after because it took some time for changes to make it into the textbooks, the big conflicts like Vietnamese War or Cuban Missile Crisis, the image was clearly more negative. However, the image could never be completely positive because the two countries represented two different ideologies and economic systems and if they were not enemies, they were competitors. All of that influenced how the US was represented in studied textbooks.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Evelin Varris** (sünnikuupäev: 07.05.1990)

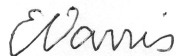
1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

**bakalaureusetöö „Ameerika Ühendriikide kuvand ENSVs ilmunud geograafiaõpikutes
aastatel 1944-1985“,**

mille juhendaja on Karin Veski, *PhD*,

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 09.01.2015

(allkiri)